

ZDENĚK JINDRA
IVAN JAKUBEC
A KOLEKTIV

HOSPODÁŘSKÝ VZESTUP ČESKÝCH ZEMÍ OD POLOVINY 18. STOLETÍ DO KONCE MONARCHIE

KAROLINUM

Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie

Zdeněk Jindra, Ivan Jakubec a kolektiv

Recenzenti:

doc. PhDr. Jana Englová, CSc., prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc.

Vedoucí autorského kolektivu:

prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc.†, prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Autorský kolektiv:

PhDr. František Dudek, CSc., PhDr. et PaedDr. Jiří Dvořák, Ph.D.,

prof. PhDr. Marcela Efmertová, CSc., PhDr. Jan Hájek, CSc.,

prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc.†,

JUDr. et PhDr. Antonín Kubačák, CSc.†, PhDr. Jaroslav Láník, CSc.,

prof. PhDr. Eduard Maur, CSc., prof. PhDr. Milan Myška, DrSc. †,

doc. PhDr. Petr Popelka, Ph.D., doc. PhDr. Michal Pullmann, Ph.D.,

doc. PhDr. et JUDr. Jakub Rákosník, Ph.D.,

doc. PhDr. et JUDr. Jan Štemberk, Ph.D., prof. PhDr. Aleš Zářický, Ph.D.

Na obálce Výstava Ringhofferových závodů, Smíchov

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2025

Redakce Lucie Zikmundová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Druhé vydání

© Univerzita Karlova, 2025

© Zdeněk Jindra, Ivan Jakubec, 2025

ISBN 978-80-246-6201-5

ISBN 978-80-246-6226-8 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva <i>Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec</i>	9
1. Ekonomické, institucionální a právní základy	11
Základní pojmy a diskutované problémy <i>Zdeněk Jindra</i>	11
Hlavní rysy a hnací síly sociálně ekonomického vývoje českých zemí <i>Zdeněk Jindra</i>	33
Institucionální a právní rámec <i>Jan Štemberk</i>	56
Ústavní a správní vývoj	56
Hospodářská politika státu	62
Kodifikace občanského a obchodního práva	63
Vývoj živnostenského práva a povinného sdružování podnikatelů	67
Vztahy zaměstnanců a zaměstnavatelů, sociální zákonodárství	74
Daňová soustava	77
Přímé daně	80
Příklady nepřímých daní	81
Hospodářská a technická kultura	84
Technické (odborné) školství a další vzdělávací	
a vědecké instituce <i>Marcela Efmertová</i>	84
Vědecká komunikace, inovace, výstavy <i>Ivan Jakubec</i>	108
2. Sociální základy	115
Demografický vývoj, vývoj sídelní struktury českých zemí	115
Období do roku 1848 <i>Jaroslav Láník</i>	115
Období do první světové války <i>Ivan Jakubec</i>	122
Česká města v období industrializace <i>Jaroslav Láník</i>	127
Etnicko-jazykové složení obyvatel českých zemí <i>Jaroslav Láník</i>	130
Proměny sociální struktury českých zemí <i>Michal Pullmann – Jakub Rákosník</i>	134
3. Vývoj primárního sektoru: Vývoj zemědělství <i>Antonín Kubačák</i>	145
Období do roku 1848	145
Období do první světové války	153
Význam zrušení poddanství	153
Počátky kapitalistického zemědělství a jeho rozvoj	156
Zemědělská krize	162
Zemědělská výroba	165

Průmyslové zpracování zemědělských plodin	176
Technická základna zemědělství	177
Zemědělství v období 1900–1914	177
Mechanizace zemědělství	182
Chemizace zemědělství a vývoj meliorací	184
Zemědělské družstevnictví	187
Zemědělská věda, osvěta a jiné aktivity	192

4. Vývoj sekundárního sektoru: Živnostenská výroba a tovární průmysl od druhé poloviny 18. stol. do roku 1914

	199
Obecná charakteristika <i>Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec</i>	199
Industrializace před industrializací <i>Milan Myška</i>	228
Úvodem	228
Periodizace	230
Regionální struktury protoindustriální výroby	232
„Specifická cesta“ nebo jiný model?	236
Hospodářský vývoj v období 1740–1815 <i>Eduard Maur</i>	248
Vývoj jednotlivých odvětví do roku 1848 <i>František Dudek</i>	259
Textilní průmysl	260
Potravinářský průmysl	265
Báňský průmysl	272
Hutnictví (železářský průmysl)	273
Strojírenství	274
Sklářská výroba	276
Výroba stavebních hmot	277
Papírenská výroba	277
Vývoj jednotlivých odvětví do první světové války <i>Ivan Jakubec – Zdeněk Jindra – Aleš Zářícký</i>	278
Textilní průmysl	278
Potravinářský průmysl	282
Dřevoprůmysl a papírenský průmysl	288
Báňský průmysl	289
Hutnictví (železářský průmysl)	291
Strojírenství	294
Elektrotechnický průmysl	299
Chemický průmysl	300
Průmysl stavebních hmot a stavební výroba	301
Průmysl skla a porcelánu	303

5. Vývoj terciárního sektoru

	305
Vývoj dopravy a komunikací <i>Petr Popelka – Jiří Dvořák</i>	305
Proměny dopravy	305

Vývoj silniční infrastruktury	306
Vývoj železniční infrastruktury	313
Vodní doprava	331
Městská doprava	344
Počátky letecké dopravy a nové komunikační prostředky	347
Vývoj obchodu <i>Ivan Jakubec</i>	351
Vnitřní a zahraniční obchod v období merkantilismu	351
Vnitřní obchod v 19. století	354
Družstva	363
Burza v Praze	366
Emancipace českého obchodu	366
Hospodářský nacionalismus a obchod	369
Rakousko-uherský vzájemný obchod	371
Zahraniční obchod monarchie v 19. století	374
Organizace a podpora exportu	385
Vývoz a dovoz kapitálu	387
České země a zahraniční obchod	388
Vývoj peněžní a úvěrové soustavy <i>Jan Hájek</i>	393
Od poloviny 18. století do r. 1850	393
Od r. 1850 do konce 70. let 19. století	405
Od konce 70. let do přelomu století	419
Od přelomu století do r. 1914	430
6. České země v rakousko-uherském válečném hospodářství 1914–1918	
<i>Zdeněk Jindra</i>	446
Hospodářské postavení českých zemí před první světovou válkou	446
Hospodářská situace monarchie při vstupu do světové války	450
Hospodářské přípravy na válku	454
Vznik, povaha a celkový vývoj válečného hospodářství	457
Mobilizační krize a přechod k válečnému hospodářství	466
Válečná konjunktura	472
Situace v zemědělství a v zásobování obyvatelstva	483
Financování války a vývoj bankovníctví	489
7. Místo závěru: Přípravy na hospodářské osamostatnění v ČSR	
<i>Zdeněk Jindra</i>	495
Výběrová bibliografie	499
Přehledy a obecně zaměřené práce	499
Institucionální a právní rámec	504
Demografický vývoj	504
Vývoj primárního sektoru – zemědělství	505

Vývoj sekundárního sektoru – průmyslu	506
Vývoj terciárního sektoru – dopravy a komunikací	508
Vývoj terciárního sektoru – obchodu	511
Vývoj terciárního sektoru – peněžnictví a úvěrové soustavy	512
Hospodářská a technická kultura	515
Statistické prameny a literatura	516

Přílohy	517
1. Mapa administrativního uspořádání Rakouska-Uherska	517
2. Mapa územního rozsahu obchodních a živnostenských komor na území českých zemí	518
3. Původní názvy hlavních železničních tratí v českých zemích s udáním roku uvedení do provozu	519
4. Schéma vzniku předních strojírenských podniků v českých zemích	520

Summary	522
----------------	------------

PŘEDMLUVA

Monograficky pojatá učebnice Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie obsahově vychází z druhého dílu skript Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti, který vyšel téměř před deseti lety péčí Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Některé části byly z uvedených skript v podstatě zcela převzaty (kapitoly o demografickém vývoji od poloviny 19. století, o etnicko-jazykovém složení obyvatel českých zemí, o vývoji jednotlivých odvětví do r. 1848), či z větší části přejaty a doplněny (kapitoly o demografickém vývoji do poloviny 19. století a o vývoji zemědělství), jiné byly významně přepracovány (kapitoly o základních pojmech, hlavních rysech vývoje, institucionální a právní základně, technickém školství a o vývoji jednotlivých odvětví do první světové války, o vývoji obchodu a o vývoji peněžní a úvěrové soustavy), anebo zcela nově pojednány (kapitoly o proměně sociální struktury, o industrializaci, o hospodářském vývoji v období 1740–1815, o vývoji dopravy a komunikací). Současně došlo k výraznému zpřehlednění struktury výkladu. Vstřícností Nakladatelství Karolinum bylo umožněno rozšířit poznámkový aparát, čehož autoři využili podle svého uvážení. Publikace se tak pohybuje na pomezí vysokoškolské učebnice a vědecké monografie. Na rozdíl od předešlých skript nová učebnice posunuje výklad do poloviny 18. století, aby se tak hospodářské, sociální, politické, právní a kulturní změny protnulý s podmínkami a vlastním průběhem klíčového období industrializace. Současně se tak vychází vstříc didaktickému pojetí pro vysokoškolskou výuku.

Od nástupu Marie Terezie a Josefa II. na trůn přes vídeňský kongres do první světové války prošla Evropa velmi hlubokými proměnami, stejně jako sama rakouská monarchie: od slezských válek k mocenskému vzestupu jako člen mocenské pentarchie, určující novou mapu a tvářnost Evropy, až k poklesu významu jako druhořadá mocnost a vnitřně rozeklané, dualistické Rakousko-Uhersko. Nemalá část těchto sekulárních proměn proběhla na poli hospodářství a právě jim se věnuje náš přehled.

Autorský kolektiv tvoří přední odborníci na vývoj hospodářských dějin českých zemí v 18. a 19. století. Nalezneme mezi nimi zástupce vysokoškolských, akademických a vědeckých institucí z Čech a Moravy. Vzhledem k širokému záběru pojednávané tematiky a specializaci jednotlivých autorů mají některé bloky i více autorů.

Období od poloviny 18. století do roku 1918 je věnováno celkem šest kapitol. První kapitola pojednává o ekonomických, institucionálních a právních základech vývoje. Druhá kapitola je věnována sociálním základům vývoje. Další kapitoly nastiňují stručně vývoj v jednotlivých sektorech ekonomiky – v primárním, sekundárním a terciárním sektoru. Na závěr připojujeme kapitolu o vývoji během první světové války. Učební text uzavírá výběrový seznam literatury, který má sloužit zájemcům k prohloubení jejich zájmu o tuto problematiku. Většina tabulek a grafů je umístěna přímo v textu. V příloze nalezne čtenář schematické mapy rozlohy rakousko-uherské monarchie, působnost obchodních a živnostenských komor, vývoj předních strojírenských podniků a mapu železniční sítě českých zemí.

Cílem učebního textu není poskytnout „jednotný“ výklad, ale naopak pokázat na rozdílné přístupy jednotlivých autorů, dané jejich odbornou specializací, které nikterak neubírají textu na plastičnosti a nenarušují celistvost díla. Některá dílčí překrytí a opakování jsme z didaktických důvodů v knize ponechali.

Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec

1. EKONOMICKÉ, INSTITUCIONÁLNÍ A PRÁVNÍ ZÁKLADY

ZÁKLADNÍ POJMY A DISKUTOVANÉ PROBLÉMY

Nejvýznamnějšími jevy, které pronikavě změnily materiální život obyvatel českých zemí v 19. století, byly zásadní posun ve vývoji populace i v její skladbě, industrializace a specifická technicko-výrobní revoluce v sekundárním sektoru živnostenské a průmyslové výroby v továrnách, jakož i jí nastolený výrazný a udržitelný ekonomický růst, dále převrat v primárním sektoru, zemědělství a v neposlední řadě zásadní (historiky poněkud zanedbávané) proměny terciární sféry, tj. v široké škále služeb, jež zabezpečují komunikaci a hladký chod hospodářství, státního ústrojí a celé společnosti. Všechny tyto převraty nastolily v zemi tržní systém kapitalistické ekonomiky a nově strukturovanou buržoazní, občanskou společnost. Současně však vyvolalo historické zkoumání těchto jevů řadu otázek a problémů, o nichž se diskutuje dodnes. Aspoň v kostce se dotkneme těch hlavních.¹

Kapitalismus je v předloženém díle na více místech prezentován jako nový hospodářský a sociálně politický pořádek, který vystřídal feudalismus. Pojem kapitalismus se začal obecněji používat teprve od poloviny 19. století, tj. dlouho poté, co se toto společenské zřízení v západním světě konstitovalo a rozšířilo. Nicméně asi neexistuje pojem, jenž by byl tak často užíván, aniž by byl exaktně a jednotně definován. U nás mu byl v komunistické době přisuzován v jádře pejorativní obsah, zdůrazňován byl na prvním místě jeho vykořisťovatelský a třídně antagonistický charakter, spočívající na rozporu mezi námezdními pracovními silami a vlastníky kapitálu. Obecně jej rozdílně posuzují ekonomové a historici. Ekonomický přístup je užší a více teoretický: vysvětluje otázky výroby, distribuce a spotřeby na bázi soukromého vlastnictví výrobních prostředků a volného prodeje námezdní práce, přisuzuje rozhodující úlohu „neviditelné ruce“ trhu i cenové soutěži mezi nabídkou a poptávkou a spatřuje základní motivaci hospodářské činnosti v maximalizaci zisku a užitku. – Historici popisují kapitalismus ze širšího společenského hlediska jako sociálně ekonomický systém, který se zakládá na vysokém stupni svobody jednotlivce i na jeho neomezené majetkové držbě a jemuž se

1 Srov. k tomu též příslušná hesla v základních encyklopediích pro hospodářské a sociální dějiny.

nejlépe daří v podmínkách parlamentní a liberální demokracie. Náplň kapitalismu a jeho problematiku naposledy výstižně shrnul Milan Myška.²

Za nejvýznamnější analytiky kapitalismu se považují v 19. a v první polovině 20. století Karel Marx, Max Weber, Werner Sombart, Joseph Schumpeter, John M. Keynes a Karl Polanyi. Historici rozlišují: (1) raný kapitalismus (18. stol.), který lze též ztotožnit s obchodním kapitalismem a merkantilismem, nejnověji i s protoindustrializací; (2) vyzrálý průmyslový kapitalismus (19. a počátek 20. století), který se též označuje jako kapitalismus volné soutěže a v jádře je vyplněn průmyslovou revolucí; (3) pozdní kapitalismus (od 1. světové války), který se blíže charakterizuje jako organizovaný či hlavně v USA jako manažerský kapitalismus nebo konkrétně v Rakousku-Uhersku jako finanční kapitalismus (R. Hilferding), v němž do volné hry hospodářských sil více zasahují státní orgány, akciové společnosti, velké banky a zájmové organizace, kartely, případně též nátlakové skupiny podnikatelů.³

Průmyslový kapitalismus, který dozrál v průběhu průmyslové revoluce (přínejmenším v Evropě a Severní Americe) v ucelený a vyspělý sociálně hospodářský systém, se vyznačuje podle německého historika H.-U. Wehlera (*Deutsche Gesellschaftsgeschichte*) šesti charakteristickými znaky.

Za prvé, tržní hospodářství, jež se šířilo už v předchozích stoletích v rytmu „longue durée“, se v průběhu průmyslového kapitalismu přímo explozivně prosadilo jako dominantní organizační princip, a dalo tím vzniknout kapitalistické tržní společnosti, jež zásadně proměnila vývoj lidstva bez obdoby v celé jeho dosavadní historii. Ke klasickému trojspřeží trhu zbožního, pozemkového a kapitálového nyní naplno přistoupil rovněž trh pracovní. Tím nabyly všechny výrobní faktory hodnoty vždy kalkulačního a prodejného zboží. Trh má schopnost seberegulace a elastického přizpůsobování se nabídce a poptávce, což přivedlo celý tržně ekonomický systém ke snaze minimalizovat aktivní zasahování politických, vládních institucí do ekonomiky a prosazovat v ní maximální liberalismus, naprosto svobodné působení tržních sil.

Za druhé, v tržní ekonomice se ve vysoké míře prosadila tendence k principiálně neomezené expanzi do stále nových sfér a oblastí za účelem dosažení co největšího zisku. Oproti minulým časům strnulého a povolného vývoje se nyní hybnou silou stává trvale udržitelný a dynamický hospodářský růst (často měřený na hrubém sociálním produktu na hlavu), který je permanentně provázen převratnými proměnami a inovacemi v technologii, v institucích a v sociální tvářnosti obyvatelstva.

2 Myška, M., Kapitalismus – ano nebo ne?, in: týž, Problémy a metody hospodářských dějin, část 1 (Učební texty Ostravské univerzity), Ostrava 1995, s. 5–14.

3 Srov. výklad Good, D. F., Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914, Wien – Köln – Graz 1986, s. 166 an., 218.

Za třetí, dynamický vývoj tržní ekonomiky je současně též rozhodující příčinou nerovnoměrného vývoje kapitalistického hospodářství, který postihuje jak jednotlivé sektory, obory a odvětví, tak také jednotlivá výrobní centra, regiony a státy a je patrný též ve velkoprostorových vývojových spádech (v Evropě od západu k východu, globálně od severu k jihu). Nerovnoměrný hospodářský vývoj je zřetelný v odlišných vývojových trendech, v četných středně a nakrátko se projevujících oscilacích, v rozdílech sektorového růstu a nejočividněji v opakujících se výkyvech hospodářského růstu od konjunktury ke krizi a recesi či depresi.

Za čtvrté, základní hybnou silou, fundamentem a motorem veškerého industrializačního pokroku a hospodářského růstu jsou inovace, jejichž prosazení ovšem vyžaduje existenci či vytvoření celé řady sociálních, normativních, technologických, finančních a organizačních předpokladů. Mezi tyto inovace se řadí nejen v masové výrobě použitelné vynálezy, nýbrž významné vědecké objevy vůbec (věda nyní povýšila na prioritní výrobní sílu) a rovněž metody „vědeckého managementu“, který nakonec o zavedení novot a vynálezů rozhoduje.

Za páté, moderní industrializace se neprosazuje ani globálně, ani v celém státě naráz, nýbrž je ve své podstatě dílem vůdčích sektorů a vůdčích regionů. Z působení těchto vedoucích činitelů vznikají poté jednak efekty demonstračního charakteru (v podobě hospodářské převahy či vzoru hodného napodobení), jednak efekty ve směru šíření industrializačních podnětů do jiných sektorů a regionů. Mezi těmito efekty mohou zpravidla (a) jedny působit ve zpětné vazbě, čili podněcují poptávku po investicích a dodávkách energie, přísunu surovin a nábory pracovních sil; (b) druhé jsou průvodním jevem, to znamená, že vytvářejí pro industrializaci příznivé podmínky (urbanizace, rostoucí obchodní obrat, banky nakloněné průmyslovým úvěrům, hospodářské zákonodárství, přivyknutí dělnictva tovární práci, vytvoření zájmových organizací dělnictva a podnikatelů aj.); a konečně (c) podnětně působící efekty (zavedení nových výrobků a výkonnějších strojů, otevření nových trhů, technologické a technické inovace, výměna managementu).

Za šesté, konjunkturální výkyvy a krize zostřují sociální problémy, vedou i k politickým nesnázím, a vyvolávají tak potřebu intervenčního státu, rozšiřování státních funkcí do hospodářské sféry. Tuto moderní intervenční politiku státu je nutné odlišit od starší státní hospodářské politiky merkantilismu, Colbertismu či v Rakousku kameralismu, při níž se státní orgány snažily podnítit hospodářský růst, zatímco nyní se snažily mírnit či regulovat různé tíživé následky industrializace a ochránit tak systém kapitalismu jako celek proti jeho kritice zleva.

Protoindustrializace. Od poslední čtvrtiny 20. století začala západní historiografie opouštět pojem „manufakturní období“ a místo něj vysvětlovala raný přechod k tržní ekonomice v době rozkladu feudalismu pojmem proto-

industrializace. S touto teorií vystoupili F. F. Mendels, P. Kriedte – H. Medick – J. Schlumbohm, H. Freudenberger a další. Charakterizovali tak vytváření venkovských regionů, v nichž se velká část řemeslně pracujících lidí živila hromadnou výrobou pro nadregionální a mezinárodní trhy. H. Freudenberger a J. Komlos dokonce považovali západní země habsburské říše přímo za typickou oblast protoindustrializace, kde se v řadě bodů vytvářely příznivé podmínky pro následnou průmyslovou revoluci (jmenovitě pro akumulaci kapitálu, pro otevírání nadlokálních trhů a jako škola pro podnikatele i profesionální dělníky). Koncept protoindustrializace se u nás nejprve zabýval A. Klíma, ovšem zevrubněji vystihl její podstatu i omezenost v řadě publikací teprve M. Myška, který je též autorem speciální studie o této problematice v předkládané knize.

Průmyslová revoluce, industrializace. Průmyslová revoluce byla podle hodnocení významného anglického historika E. Hobsbawma „asi nejdůležitější událostí světových dějin od vývoje zemědělství a měst“.⁴ Tento pojem použili poprvé francouzští autoři ve 20.–30. letech 19. století v analogii k francouzské revoluci r. 1789 a vzápětí jej uvedli v širší známost socialisté A. J. Blanqui (1837) a F. Engels (1844); u nás jej jako jeden z prvních v obecném hodnocení uplatnil filozof A. H. Springer (1848). Do odborné literatury jej uvedl A. Toynbee dílem *Lectures on the Industrial Revolution in England* (1884). Od té doby se o tomto jevu stále vede diskuze, při níž se namnoze zpochybňuje i samotné užití pojmu „revoluce“, které „nemá žádné vědecké zdůvodnění a zprostředkovává hrubě zkreslující obrázek o charakteru ekonomické změny“.⁵ Podle tohoto názoru termín „revoluce“ jednak antipočínal svou náplní náhlou změnu, jež není pro ekonomické jevy příznačná, jednak se všechny proměny netýkaly jen industriální sféry, nýbrž stejně pronikavě postihly též změny v oblasti komerční, finanční, zemědělské a v neposlední řadě zásadně proměnily společnost a lidi po stránce sociální a intelektuální.

Jsou ekonomové a historici, kteří průmyslovou revoluci a **industrializaci** obsahově ztotožňují, ale logičtější je považovat industrializaci za pojem obsahově širší, nadřazený užšímu pojmu průmyslová revoluce. Rozdíl mezi nimi vyplývá i z jejich časového vymezení. Pojem průmyslová revoluce vztahuje se na dramatický, nesmírně dynamický, nejvýše kratší dobu několika desetiletí trvající komplexní proces nástupu a rozmachu továrního (strojového) průmyslu, uskutečněný cestou zásadních (a) technických a technologických vynálezů, (b) převratů v ekonomice a výrobě a (c) paralelních výrazných proměn v sociální struktuře. Naproti tomu označujeme pojmem industrializace dlouhodobý, spíše kontinuální a dodnes ve světě neukončený proces velké ci-

4 Srov. Cipolla, C. M., Die industrielle Revolution in der Weltgeschichte, in: Cipolla, C. M. – Borchardt, K. (Hg.), Europäische Wirtschaftsgeschichte, Bd. 3, Stuttgart 1976, s. 1–10.

5 Cameron, R., Stručné ekonomické dějiny světa, Praha 1996, s. 195.

vilizační transformace agrární společnosti s převahou obyvatelstva, žijícího na venkově a živícího se zemědělstvím, v moderní průmyslovou a konzumní společnost, žijící z velké části ve městech a vytvářející větší díl národního důchodu v průmyslu a službách. Pojem industrializace je mimoto mnohověstevný a nezahrnuje v sobě jen výrobní sféru, takže se v západní literatuře často používá i jako synonymum pro kapitalismus, který je od Marxových časů ideologicky a politicky podbarven.

Konkrétněji řečeno: Nosným sloupem a hlavními zdroji ekonomického rozvoje se v průběhu industrializace stávají městské živnosti, řemeslo a tovární průmysl, tj. sekundární sektor národního hospodářství, na rozdíl od tradiční agrární společnosti, opírající se o primární sektor hospodaření na půdě a na venkově. Za nejvěrohodnější měřítko ekonomického rozvoje se v tomto procesu považuje trvalé, nezvratné a výrazné stoupání hrubého domácího produktu (HDP) na hlavu obyvatele. Proto lze industrializaci stručně charakterizovat též jako dlouhodobé, trvale udržitelné zvyšování podílu průmyslového (sekundárního) sektoru na národním důchodu země. Tato expanze je provázena též strukturálními proměnami uvnitř samotného průmyslu, což se konkrétně projevuje ve změně relativního významu čili v nestejně míře růstu jednotlivých průmyslových odvětví. V takovém případě mluvíme o historické výměně pozic mezi tzv. vůdčími či strategickými průmysly: koncem 18. a počátkem 19. století vycházely hlavní podněty z textilního průmyslu, v druhé polovině 19. století v důsledku železničního boomu zaujaly vedoucí pozici uhlí, železo a ocel a koncem 19. století přešlo vedení na elektrotechniku, chemii, spalovací motory aj.

Jestliže považujeme v delší historické perspektivě za první fázi industrializačního procesu tzv. protoindustrializaci, pak je logicky následující stěžejní fází tohoto procesu průmyslová revoluce, která ve své podstatě přinesla mimořádnou komprimaci, akceleraci a prohloubení industrializačního procesu. Jediným místem, kde se tento zásadní převrat ve výrobních silách lidstva začal v 18. století uskutečňovat, byla severozápadní Evropa. Jako nejvýznamnější rysy průmyslové revoluce je možné uvést: (1) Šíření průmyslové revoluce s jistým časovým zpožděním a i teritoriálním posunem v Evropě od západu na východ a od severu na jih, vedle toho též z Evropy do jiných světadílů, nejprve do Severní Ameriky. (2) Razantní „start“ či „take-off“ a dynamický průběh, jaký zažila historicky první průmyslová revoluce v Anglii v letech 1780–1825, nebyl zdaleka směrodatný pro následné země. Uplatnil se např. v Prusku a Německu v letech 1847–1873, naproti tomu se proces industrializace vyznačoval ve Francii a rovněž tak v habsburské monarchii spíše pozvolným a nikterak razantním vývojem; v posledně uvedeném státě se protáhl na bezmála sto let (1820–1914). (3) Průmyslová revoluce není v žádném případě jevem, který komplexně zasahuje celé území příslušného státu a naráz nebo rovnoměrně postihuje všechna výrobní odvětví. Je to jev diferencovaný jak

podle hospodářských sektorů (primárního, sekundárního, terciárního), tak podle „starých“ a „nových“ výrobních odvětví a rovněž tak podle „pokročilých“, stagnujících a regresivních regionů. (4) Nejvýznačnějším jevem, provázejícím každou průmyslovou revoluci, je trvale udržitelný a soběstačný, poměrně vysoký **hospodářský růst**, jehož hlavní hnací silou jsou tentokrát (na rozdíl od „klasických“ výrobních faktorů půdy a přírodních energetických zdrojů v podobě lidské, zvířecí, vodní a větrné síly v agrární společnosti) produktivní (investiční a provozní) kapitál a postupem doby, zvláště ve 20. století, též lidský kapitál (human capital), tj. vyšší úroveň vzdělání, znalostí a dovedností všech pracovníků.

V prvních 150 letech od anglické průmyslové revoluce do 1. světové války lze vysledovat tři modely industrializace: (1) Liberální model, vyvíjející se zcela spontánně na bázi kapitalismu volné konkurence, nejdůsledněji uplatněný v Anglii a z větší části, jen s malými nuancemi, aplikovaný v dalších západních zemích zhruba do světové krize r. 1873. (2) Protekcionistický model, v němž průmysl a podnikatelé hledali podporu prostřednictvím ochranných cel, státních subvencí a podpůrných zákonů. Příkladem takového modelu je hospodářský rozvoj USA, Německa a uherské poloviny habsburské říše, zčásti též Předlitavska. (3) Intervencionistický rozvojový model, prosazující se od přelomu 19. a 20. století a namnoze identický s nástupem tzv. organizovaného kapitalismu, s „druhou průmyslovou revolucí“ a s výrazným růstem terciárního sektoru hospodářství.⁶

Hospodářský růst. Co ve své podstatě a navenek nejvíce charakterizuje průmyslovou revoluci, je skutečnost, že během jejího průběhu se prosazuje v dotyčné zemi trvale udržitelný a výrazně vyšší hospodářský růst, a dochází tak k mimořádné komprimaci, akceleraci a prohloubení industrializačního procesu. Hospodářský růst, který podstatně zvyšuje výrobní kapacitu národního hospodářství, provázel přirozeně též předchozí agrární společnost, ale tehdy šlo o růst vcelku nepatrný, pomalý a značně nestabilní, přerušovaný dlouhými obdobími stagnace a úpadku. „Lze také říci, že hlavním znakem úspěšné průmyslové revoluce je institucionalizace (ekonomického) růstu“,⁷ který je (kromě krátkodobých konjunkturálních výkyvů) trvale udržitelný a také výrazně vyšší a rychlejší než kdykoli dříve.⁸ Pro výraznější „start“ či „vzlet“ určité země ke spontánnímu ekonomickému růstu (take-off) vytkl americký ekonom W. W. Rostow (1960) tři podmínky: (a) nárůst produktivních investic z méně než 5 na více než 10 % národního důchodu či národního

6 Zevrubně Myška, M., Sekundární sektor, průmyslová revoluce, in: týž, Problémy a metody hospodářských dějin, část 1.

7 Buchheim, Ch., Industrielle Revolutionen. Langfristige Wirtschaftsentwicklung in Großbritannien, Europa und in Übersee, München 1994, s. 11.

8 Viz heslo Economic growth, in: Mokyr, J. (ed.), The Oxford Encyklopaedia of Economic History, vol. II., Oxford 2003.

produktu; (b) vyvinutí jednoho nebo více základních průmyslových sektorů (odvětví) s vysokou mírou ročního růstu; (c) existenci nebo rychlé vytvoření politického, sociálního a institucionálního rámce, zajišťujícího rozšiřování průmyslu a obchodu uvnitř a potenciální expanzi (zahraniční trh) navenek. Trvalé a výrazné stoupání HDP na hlavu je vázáno na využití výkonnějších pracovních sil, opírá se o vyšší techniku obdělávání půdy a kapitál a má za následek strukturální proměnu veškerého hospodářství i sociální přestavbu celé společnosti.

Teoreticky vzato trvalý a výraznější hospodářský růst se mohl prosazovat trojím způsobem: (1) lineární model si představujeme jako pozvolný a plynulý růst výrobní kapacity; (2) podle diskontinuitního modelu na podkladě výrazného kvantitativního zlomu či krátké periody zrychleného hospodářského vývoje; (3) v modelu pozvolna se zrychlujícího, vzestupného trendu se hospodářské tempo postupně zvyšuje, odchylky od tohoto trendu jsou krátkodobé a postup vpřed je v jádře stálý a ireverzibilní. Druhý model se víceméně uplatnil v Prusku a Německu 1847–73 a lze jej vcelku přirovnat k fázi „take-off“ podle představ W. W. Rostowa. V habsburské říši, ve Francii i v jiných zemích je realitě bližší průběh industrializačního procesu a hospodářského růstu podle třetího modelu. Diskutovat lze jen o jeho začátku. Americký historik D. F. Good jej klade již do doby předbřeznové: „Jak bezprostřední údaje o růstu sociálního produktu, tak i přímé doklady o technické proměně v klíkových oblastech průmyslu vypovídají o tom, že v západní části (habsburské) říše započal po napoleonské éře trvalý růst.“⁹

V národních a mezinárodních statistikách je ekonomický růst poměřován sumou všech hodnot vytvořených občanů dotyčné země ve všech sektorech národního hospodářství, to znamená citelným růstem reálného hrubého domácího (národního) produktu (HDP). Přitom se s tímto poměrně věrohodným indikátorem hospodářské, zvláště industrializační úrovně dotyčné země ani tolik neoperuje v absolutních číslech jako spíše v relativních přírůstcích na hlavu obyvatele v jednom roce, protože ne každý absolutně rostoucí národní produkt platí jako ekonomický růst. Za takový považujeme jen ekonomický růst, který je o něco vyšší nežli souběžný růst obyvatelstva, představující ve svém principu větší potenciál pracovních sil. Rozdíl mezi vývojem ve vyspělých průmyslových zemích a průmyslově zaostávajících zemích spočívá právě v tom, nakolik jsou tyto potenciální lidské zdroje v hospodářství skutečně racionálně využity, příp. nasazeny v nejprogresivnějším sektoru hospodářství (sekundárním a terciárním). A to je právě případ, aplikovatelný na vleklý industrializační proces v habsburské monarchii.

9 Good, Der wirtschaftliche Aufstieg, s. 61.

Agrární revoluce.¹⁰ Pod tímto pojmem rozumíme kapitalistickou, tržně ekonomickou proměnu primární sféry zemědělství, lesnictví a těžby, jež má za cíl zintenzivnit a zracionalizovat výkonnost v těchto oborech tak, aby poskytly sekundárnímu a terciárnímu sektoru hospodářství jistý přebytek akumulovaného kapitálu a k tomu i vydatné zdroje výživy a surovin, jakož i rezervoár pracovních sil potřebný pro rozvoj průmyslu a služeb. (a) V širším smyslu chápeme převrat v primární sféře jako transformaci feudálních sociálně právních vazeb půdy a rolnictva ve prospěch osobní svobody rolníků a komercializace majetkových a tržních vztahů, jež se prosazuje zčásti zdola v podobě buržoazních revolucí, zčásti shora zákonnými úpravami a reformami, a to i za cenu výkupu z roboty a odstoupení části půdy. Agrární revoluce je v tomto případě významným předpokladem industrializace, buď průmyslovou revoluci zcela, nebo zčásti předchází, či ji přinejmenším provází. S tím jsou spojeny zásadní změny: Za prvé se půda musela stát volně prodejným zbožím, což předpokládá zrušení fideikomisů (nezcizitelných a nedělitelných statků s dědičnou posloupností), zrušení obecního či občinového kolektivního vlastnictví půdy a vystavení neúspěšného hospodáře úpadku. Za druhé bylo zapotřebí proměnit nevolníky a poddané ve svobodné a svéprávné občany, zbavené všech feudálních povinností a dávek. (b) V užším smyslu znamená zemědělská revoluce přechod od trojhonného ke střídavému osevnímu postupu, k ustájení dobytka a pěstování píce (jetel, vojtěška) a okopanin (brambory, cukrovka), k zavádění umělých hnojiv, ke zdokonalení nářadí, příp. ke strojům a posléze i k aplikaci vědy v zemědělské velkovýrobě. Agrární revoluce podněcuje v tomto případě zvýšenou poptávku po železu, strojích a dopravních prostředcích, vyvolává tudíž multiplikační efekt, tj. dává významný podnět ke zvýšení železářské výroby, ke vzniku zemědělského strojírenství, k rozvoji potravinářského a chemického průmyslu aj. To vše zakládá úzkou korelaci mezi agrární a průmyslovou revolucí.

Revoluce v komunikacích a ve službách¹¹ v sobě zahrnuje kvalitativní proměnu přepravy většího množství lidí a zboží po souši a na vodě (sít silnic, kanálů a železnic, paroplavba), rychlejší šíření zpráv a informací (telegraf, strojový tisk aj.), jakož i rozmach dalších obslužných prostředků a institucí tzv. terciárního sektoru, zajišťujících směnu zboží (velko- a maloobchod), koloběh peněz (banky, spořitelny, burzy), pojišťovací operace apod. Význam tohoto sektoru spočívá v tom, že moderní komunikační prostředky a služby jsou důležitou součástí infrastruktury, nezbytné pro fungování národního hospodářství jako celku i v jeho jednotlivých sektorech a regionech. Ve

10 Srov. Bairoch, P., Die Landwirtschaft und die Industrielle Revolution 1700–1914, in: Cipolla – Borchardt, Europäische Wirtschaftsgeschichte, s. 297–332.

11 Srov. Hartwell, R. M., Die Dienstleistungsrevolution, in: Cipolla – Borchardt, Europäische Wirtschaftsgeschichte, s. 233–260.

střední Evropě, v podmínkách opožděné industrializace, byly pro akceleraci hospodářského růstu významné zejména tři faktory: (a) železniční výstavba, jež se svým multiplikačním efektem (působením na hutnictví, strojírenství, hornictví, stavebnictví aj.) dostala mezi lety 1840–80 přímo do role jednoho z vůdčích oborů či „tahounů“ průmyslové revoluce; (b) vytvoření akciových mobilních bank¹², schopných nahradit nedostatek pohotového investičního a provozního kapitálu půjčkami a krátkodobými úvěry, později i přímou účastí na podnikání; (c) větší úloha státu v ekonomice¹³. Stát tu plní důležitou funkci při vytváření rámcových podmínek hospodářské činnosti a při řízení veřejnoprávních institucí v podobě zajištění právní a konstituční báze, činnosti správních orgánů, obecních a parlamentních zastupitelstev, péče o školní vzdělání obyvatel, zásobování obyvatelstva energií a vodou, regulace zdravotní péče atd. Na zkoumání úlohy institucí v hospodářském životě upozornil už v první polovině 20. století „vedlejší proud“ ekonomické teorie, tzv. institucionalismus v USA (T. Veblen, J. R. Commons, J. K. Galbraith) a tento model je v aplikaci na hospodářské dějiny znovu prosazován nositelem Nobelovy ceny D. Northem v díle *Theorie des institutionellen Wandels. Eine neue Sicht der Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen 1988, angl. originál 1981).

Demografická revoluce¹⁴, v nové literatuře označovaná jako demografický či velký přechod, vysvětluje explozivní nárůst populace (v Anglii od poloviny 18. století, v západní a střední Evropě od 19. století) a dává jej do spojitosti s průmyslovou revolucí, neboť lidé jako hlavní výrobní síla jsou rozhodujícím činitelem ekonomického růstu a také uživatelem a spotřebitelem jeho plodů. Stručně lze tuto transformaci definovat jako několik desítek let trvající fenomenální přechod od po staletí probíhajícího „starého demografického režimu“ agrární společnosti (vysoká míra natality 35–50 promile, vysoká míra mortality 30–40 promile) k „modernímu demografickému režimu“ průmyslové společnosti (prostřední, později nízká míra natality 20–30 promile a klesající míra mortality, zvláště dětské, 15–20 promile). Ve vyspělých zemích západní Evropy byl tento přechod uzavřen mezi lety 1880–1913, v habsburské říši se k moderní úrovni více přiblížila jen její západní část, jmenovitě české země. Nevýrazný a nerovnoměrný postup demografické revoluce v habsburské monarchii se odrazil v porovnání se západem v poněkud nižším početním růstu obyvatelstva, v pomalejším přesunu obyvatel z venkova do měst, v nedostatečné kapacitě domácího trhu – eo ipso v nízké úrovni vnitřního obchodu a v pomalu postupující industrializaci.

12 Srov. Gill, B., Bankwesen und Industrialisierung in Europa 1730–1914, in: tamtéž, s. 165–194; Vencovský, F. – Jindra, Z. – Novotný, J., a kol., Dějiny bankovníctví v českých zemích, Praha 1999.

13 Srov. Supple, B., Der Staat und die Industrielle Revolution 1700–1914, in: Cipolla – Borchardt, Europäische Wirtschaftsgeschichte, s. 195–231.

14 Srov. Cipolla, C. M., The Economic History of World Population, London 1962.

Koncepce průmyslové revoluce prošla v posledních padesáti letech rozsáhlou diskuzí, zahrnující stovky titulů, pro něž není prostor zde je byt jen shrnout. Odkazujeme na její historiografické přehledy: J. Purš, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973; M. Myška, *Průmyslová revoluce z perspektivy 70. a 80. let*, ČsČH roč. 89 (1991), s. 533–546; J. Komlos, *Überblick über die Konzeptionen der Industriellen Revolution*, VSWG Jg. 84 (1997), S. 461–511. Encyklopedický přehled základních problémů a tendencí v bádání o průmyslové revoluci poskytují nejnověji J. Mokyr, *The Oxford Encyclopaedia of Economic History*, vol. 1–5, Oxford 2003; H.-W. Hahn, *Die industrielle Revolution in Deutschland*, München 1998. Skvělý popis průmyslové revoluce po stránce technické máme nyní v českém překladu k dispozici z pera Á. Paulinyiho (2002). Konkrétní problematiku průmyslové revoluce v habsburské monarchii a v českých zemích lze shrnout do následujících bodů:

Za prvé, průmyslovou revoluci v českých zemích začal v 50. letech hlouběji zkoumat J. Purš, brzy se speciálními pracemi připojili L. Kárníková, P. Horská-Vrbová, J. Matějček, A. Klíma, J. Kořan, I. Kruliš, M. Myška, J. Janák, O. Smrček aj. Puršovo pojetí, shrnuté v knize *Průmyslová revoluce v českých zemích* (1960) a stvrzené v oficiálním *Přehledu čs. dějin* (I.–II., 1958–1960), se poté dlouhá desetiletí pokládalo za bernou minci. Puršovo dílo je nepochybně po faktografické stránce i v některých myšlenkách stále užitečné, ale v konfrontaci s tím, kam dnes dospěly výzkum a diskuze o průmyslové revoluci, může těžko ve svém celku obstát – hlavně pro dogmatický marxistický přístup, přehnaný schematický výklad (vnitřní členění do tří etap, tzv. komplexní revoluce moderní doby, model průmyslové – technickovědecké – vědeckotechnické revoluce) a rovněž tak kvůli periodizaci průmyslové revoluce v českých zemích. Rakouští a západní badatelé (N. Gross, E. März, H. Matis, K. M. Brousek, G. Otruba, R. Sandgruber, A. Gerschenkron, R. Rudolph, D. Good, J. Komlos aj.), kteří se začali od 60. let intenzivně zabývat politickými a hospodářskými dějinami habsburské říše a pomocí kliometrických (kvantitativních) metod předložili nové číselné údaje k postupu průmyslové revoluce a k ekonomickému růstu ve střední Evropě, se o některé otázky stále prou, nicméně za převažující můžeme pokládat následující názory.

Za druhé, byl opuštěn klasický názor Marxův, že průmyslově rozvinutější země (Anglie) ukazuje méně vyvinuté zemi jen obraz vlastní budoucnosti. Na základě rozdílných podmínek přírodních, institucionálních a ekonomických existuje vícero typů či mutací průmyslových revolucí, při jejichž rozlišení jsou na evropském kontinentu patrné nejen časové posuny či „spád“ od západu k východu, nýbrž také jisté rozdíly v tempu industrializace a ve výrobních a organizačních strukturách. Např. dle Gerschenkronova konceptu relativní zaostalosti lze v západní a střední Evropě vytipovat průmyslovou revoluci, v níž se opoždění za Anglií, příp. chybějící podmínky substituovaly dovozem zboží, strojů a technologií, odborníků a kapitálu, paralelně se budovala do-

právní infrastruktura a technické školství, kapitál byl mobilizován pomocí kreditních bank a akciových společností a investován hned ve velkopodnicích a v neposlední řadě byl do urychleného vytváření institucionálního rámce a přímé podpory hospodářství ve větší míře zapojen stát (zákonodárství, přímé subvence, celní a obchodní politika apod.). Podle těchto názorů je společnou motivací všech průmyslových revolucí jen nastartování a institucionalizace ekonomického růstu, kdežto způsoby, jak toho dosahují, mohou být odlišné.

Za třetí, celkový obraz industrializace v habsburské říši je kontroverzní. Na jedné straně posílily zřízením Rakouské národní banky (1816), vznikem jednotného měnového systému a celního sjednocení s Uhrami (1851) integrační síly. Tak tu byl v polovině 19. století vytvořen základní institucionální rámec pro hospodářskou jednotu habsburských zemí, propojením místních trhů v celostátní trh se začaly vyrovnávat ceny zboží a úrokové i mzdové sazby, harmonizoval se pracovní trh a byly položeny základy železniční sítě a kapitálového trhu s hlavním centrem ve Vídni, později též s vedlejším centrem v Praze. Nářky na nedostatečné fungování těchto mechanismů sice nikdy neustaly, rovněž tak ztrácelo od Badeniho a bosenské krize na věrohodnosti i velmocenské postavení monarchie, nicméně až do r. 1914 neuvažoval žádný známý rakouský a český ekonom či politik o tom, že by se měl tento velký hospodářský celek a mocenský útvar rozbít (rozpad monarchie z hospodářských důvodů byl např. nepředstavitelný i pro E. Beneše, soudě z jeho disertace z r. 1908). Na druhé straně nelze pominout, že se v této zemi od 19. století mobilizovaly též síly odstředivé, živěné jednak národnostními rozpory, jednak nerovnoměrným hospodářským vývojem jednotlivých korunních zemí a oblastí. Tvořil-li v západní Evropě národní stát velkou podpůrnou bází průmyslové revoluce, v případě habsburské říše jako heterogenního konglomerátu po stránce geografické, náboženské, etnické a kulturní, s velkými regionálními rozdíly i v sociálně ekonomické oblasti, měly národ, národní hnutí a nacionalismus v procesu industrializace spíše korozivní a destabilizační účinek. V Předlitavsku stejně jako v Uhrách byla živnou půdou tohoto trendu neschopnost panovníka, vlády a politických kruhů konstruktivně řešit národnostní otázku a spravedlivě rozdělit výkonnou moc mezi jednotlivé národy podle jejich počtu a hospodářské síly. Množily se také důkazy o diskriminaci neněmeckého hospodářského měšťanstva, jmenovitě v českých zemích.

Za čtvrté, pro analýzu industrializačního procesu v habsburské říši je důležitý poukaz S. Pollarda, že se průmyslový převrat neodehrává ve státech jako celku, nýbrž je převážně fenoménem regionálním. Už od začátku industrializace byly patrné velké rozdíly mezi její rakouskou a uherskou polovinou a uvnitř západních částí mezi českými zeměmi, Štýrskem, Dolním Rakouskem a Lombardií (do r. 1859) na jedné straně a zbývajícími alpskými zeměmi,

Haličí, Bukovinou a Dalmácií na druhé straně. Severní a západní země monarchie byly industrializovány dříve, rychleji a důkladněji než části východní a jižní. Bádání o průmyslových regionech se u nás rozvinulo od 60. let a získalo významné centrum na ostravské fakultě a zejména ve Slezském ústavu ČSAV v Opavě, který vydával sborník *Průmyslové oblasti*.¹⁵

Za páté, přechod od feudální agrární společnosti ke kapitalistické průmyslové společnosti vyžadoval určité sociálně ekonomické předpoklady, jež americký ekonom S. Kuznets (1972) shrnul do čtyř složek: (a) dosažení jisté míry výkonnosti v hlavních neprůmyslových sektorech hospodářství v lůně agrární společnosti (zemědělství a doprava); (b) přiměřená nabídka pracovních sil a kapitálu pro budovaný průmyslový sektor; (c) vzrůst poptávky po průmyslových výrobcích, tj. rozšíření trhu a domácího i zahraničního obchodu, což souvisí s růstem populace a urbanizace, příp. s koloniálním dobýváním světa; (d) vytvoření nového typu podnikatelů, schopných vzít na sebe břemeno a riziko velkých kapitálových investic v továrním průmyslu, najmout k tomu potřebné pracovní síly a přitom uplatnit ve výrobním procesu nové, převratné vynálezy a inovace.

Za šesté, v Anglii byly tyto předpoklady vcelku splněny do poloviny 18. století. Habsburské říši naopak dlouho bránily v pokroku: v ekonomice nevolnictví, ve vnitřní politice neexistence centralizovaného, konfesionálně a národně jednotného státu a ve vnější politice vleklé boje o celistvost státu (války s Turky, o španělské a rakouské dědictví, s revoluční a napoleonskou Francií, s Pruskem o hegemonii v Německu). Za této situace se v monarchii prosazovaly i rámcové, právní a institucionální regule pro přechod k buržoazní, průmyslové společnosti daleko svízelněji, pomaleji, s přerывy a regrese. Merkantilistická politika, která tomu měla napomáhat, tu začala později a měla až do roku 1740 nepatrný úspěch. Teprve v druhé fázi habsburského merkantilismu 1740–90 prosadili Marie Terezie, Josef II. a Leopold II. řadu opatření a reforem, ulehčujících rozvoj kapitalistické tržní ekonomiky (omezení cechů a privilegia, subvence a vývozní prémie živnostenskému podnikání, rušení vnitřních cel, výstavba silnic a regulace řek, otevření vídeňské burzy 1771 a odstranění nevolnických vztahů, zavedení katastru a přeměna rolnických dávek a služeb v peněžní pacht 1781/89, dále školské reformy, založení České učené společnosti aj.). Tento rámec byl v podstatě zachován, jen v příštích dekádách poněkud stagnoval v reakci na francouzskou revoluci, pod vlivem napoleonských válek a po finančním bankrotu monarchie (1811). Nicméně se relativně svobodný pohyb tržních sil prosazoval i navzdory Metternichovu absolutistickému režimu. Pokrok byl patrný zejména v českých a alpských zemích: (a) Na přelomu 18. a 19. století tu už byla nová

15 Prvním souhrnem tohoto výzkumu je publikace Slezského ústavu Průmyslové oblasti českých zemí za kapitalismu, sv. I., 1780–1918, Opava 1987.

vrstva továrních podnikatelů, zformovaná z řad velkoobchodníků, řemeslníků, dvorních Židů, soukromých bankéřů a směnárníků, příslušníků šlechty a také přistěhovalých cizích odborníků a podnikatelů. (b) V textilnictví se tu rychle rozšířily nákladnický způsob výroby a domácí práce, příznačné pro pokročilou protoindustrializaci. (c) Pozvolna se vytvářela symbióza vynálezců a podnikatelů, jež zapustila kořeny na půdě univerzit, polytechnických škol a učených společností a počínaje r. 1810 našla oporu i v zákonné ochraně vynálezů. (d) Znamky větší kapitálové mobility byly patrné v aktivnější činnosti většího počtu soukromých bankovních domů, v otevření Rakouské národní banky (1816, s filiálkami v Praze 1847, v Brně 1853, v Olomouci a Opavě 1854) a v položení základů spořitelnictví a pojišťovnictví. Přesto se v dřívější literatuře institucionální báze hospodářského pokroku, dosažená před revolucí 1848, značně podceňovala a za zásadní liberalizační zlom se spíše považovaly vymoženosti revoluční a porevoluční doby, jako bylo zrušení roboty 1848, vytvoření celní unie s Uhrami 1851 (ačkoli největší zóna svobodného obchodu v Evropě vznikla již celním spojením českých a alpských zemí 1775), liberalizace obchodní politiky, vznik obchodních a živnostenských komor 1850, založení prvních akciových bank a uzákonění živnostenské svobody 1859. Kliometrické výzkumy z 80. let (J. Komlos aj.) však prokázaly omezenost těchto tradičních soudů. Tržní ekonomika a řada prvků, podmiňujících nastolení moderního hospodářského růstu, se prosazovaly v Rakousku krok za krokem už sto let před revolucí 1848; reformy z let 1848/59 představují jen završení tohoto ponenáhlu se prosazujícího liberalizačního trendu a přinejmenším v hospodářském vývoji západní části monarchie neznamenaají žádný zásadní a okamžitý zlom, přinášejí nejvýše urychlení hospodářského růstu a zabezpečují jeho nevratnost. Kromě toho neměl kapitalismus volné soutěže v monarchii ani hladký průběh, ani dlouhé trvání, v podstatě z několika důvodů: (a) Hospodářský liberalismus si klestil cestu v podmínkách potlačeného politického liberalismu (Bachův absolutismus). (b) V mnohonárodnostním habsburském státě se liberalismus nakonec ukázal být slabším nežli nacionalismus. (c) Na rozdíl od velkého hospodářského rozmachu Německa v 50.–60. letech prošla habsburská monarchie v 50. letech jen dost krátkou konjunkturou, na niž rušivě zapůsobily ozbrojená neutralita Rakouska v krymské válce a porážka v italském tažení 1859, následně pak Plenerova deflační politika a prohra ve válce s Pruskem 1866. Hospodářský růst v monarchii ztratil právě v letech 1859–66 tolik na své síle, že se s tím nestačil plně vyrovnat ani během následujícího strmého vzestupu a gründerké konjunktury 1867–73. V reakci na prudkou krizi 1873 se státní hospodářská politika s tichým souhlasem podnikatelů vrátila k reglementacím, jež se neomezily jen na přechod k obchodnímu protekcionismu. Omezením živnostenské svobody v zákoně 1883 a v jeho novele 1907, jakož i vysokým zdaněním akciových společností, se rakouská hospodářská politika vyvinula přímo v „meziná-

rodní unikum“ (S. Koren). Tato politika nahrávala vytváření silných kartelů, které monopolizovaly vnitřní trh a zdražovaly zboží.

Za sedmé, historikové už více než padesát let diskutují o tom, kdy vlastně začal v habsburské monarchii moderní hospodářský růst. Jedni kladou nástup průmyslového věku přinejmenším v západní části říše už do doby předbřeznové (např. D. Good po r. 1820), druzí považují za rozhodující „revoluci zdola“ (1848) a reformy v podobě „revoluce shora“ (1850/67). Do první skupiny se hned v 50. letech zařadil J. Purš: za „počáteční stadium“ průmyslové revoluce v českých zemích označil už období od začátku 19. století do konce 20. let, druhé „stadium rozvoje“ průmyslové revoluce datoval mezi léta 1830–48, třetí „stadium rozmachu“ v období 1848–67 a „dovršení“ průmyslové revoluce ukončil krachem 1873. Podle S. Kuznetse (1966) nejsou však pro identifikaci průmyslového věku směrodatné první stroje a mechanizované továrny, nýbrž až zvýšené tempo kvantitativních a kvalitativních změn v ekonomice a společnosti a současně jejich ireverzibilita. Spor se vedl o to, zda se moderní hospodářský růst prosazuje v podobě jednoznačného zlomu neboli jako „take-off“ (W. Rostow, 1963) či velký „náraz“ (A. Gerschenkron, 1965), nebo zda se postupně jen zrychlovalo tempo růstu; v prvním případě mluvíme o modelu diskontinuitním, v druhém případě o modelu zrychlujícího se trendu. Pokusy nalézt pro industrializační proces v habsburské monarchii Rostowovův take-off nejsou dost přesvědčivé, a to ať už jedni kladli počátek tohoto přelomu do doby předbřeznové a druzí mezi léta 1850–73. Přitom musíme mít na zřeteli, že v ekonomicky pokročilejším Německu (jmenovitě v Prusku) klade H.-U. Wehler ve své poslední práci take-off teprve do poloviny 40. let 19. století a vlastní „průlom průmyslové revoluce“ ohraničuje lety 1850/73. Podobnou dynamickou a výraznou industrializaci habsburská monarchie jako celek ani její západní polovina nezažila, proto se stále více historiků přiklání k názoru, že je lépe (stejně jako v případě Francie) hovořit o pomalém, ale relativně konstantním procesu růstu této země. Jeho počátek je asi možné klást do 20. let 19. století, ale zůstává otázkou, zda můžeme považovat tento proces ve všech odvětvích za dovršený (podle Purše – aspoň v českých zemích) ve stejné době jako v pokročilejším Německu (1873). Přístup M. Myšky (1996) je přijatelnější: v širším pojetí chápe průmyslovou revoluci jako „komplex ekonomických, sociálních a civilizačních změn, spojených s růstem továrního systému a moderní technické civilizace“, v užším pojetí ji vidí jako „proces technicko-výrobní revoluce“, jež byla v českých zemích v hlavních průmyslových odvětvích dovršena přibližně na přelomu 70.–80. let 19. století. Tato revoluce vykazuje v českých zemích dynamičtější postup nežli v jiných částech monarchie – podle jeho propočtů dosáhl v letech 1841–80 roční přírůstek průmyslové výroby v českých zemích 3,07 %, kdežto v Dolním Rakousku 2,66 % a v průměru celého Předlitavska 2,44 %. Vezme-li za základ širší pojetí, nelze Předlitavsko ani v předvečer světové války

charakterizovat jako vyspělý průmyslový útvar, nýbrž v nejlepším případě jako „industrializovaný agrární stát“ (H. Matis, 1996). Ještě r. 1910 tu pracovalo 53 % výdělečně činných osob v zemědělství a jen necelých 23 % v průmyslu a živnostech, podíl zemědělství na národním jmění činil 27 % a bylo tu také jen sedm velkoměst nad 100 000 obyvatel – svědectví nízké urbanizace a nepřímě též nedostatečně rozvinutého vnitřního obchodu. V českých zemích byla tato strukturální proměna sice o něco výraznější, nicméně i tady by bylo poněkud paradoxní mluvit (podle Purše) o dovršení průmyslové revoluce v době, kdy (podle sčítání 1869) bylo u nás na průmysl, živnosti, obchod a dopravu vázáno nejvýše 35 %, zato v zemědělství působilo 52 % ekonomicky aktivních osob. Teprve r. 1910 se vzájemný poměr těchto osob obrátil na 45:39 ve prospěch nezemědělských oborů, čímž se české země dostaly na vyšší úroveň „průmyslově agrární“, částečně srovnatelnou s Německem, kde už r. 1907 dosáhl tentýž poměr hodnoty 52:35. Nižší stupeň industrializace monarchie nalezl odraz i ve struktuře průmyslové výroby a v její nižší koncentraci. Tak se ještě r. 1911 podílela textilní a oděvní výroba spolu s potravinářstvím z 52 % na celkové tvorbě hodnot v průmyslu, zatímco na kovovýrobu připadalo jen 20 % a na palivo, chemikálie a energii dalších 10 %. Mezi registrovanými podniky pak dominovaly drobné a střední firmy – 70–80 % všech firem spadalo do kategorie podniků s méně než 100 dělníky. Výjimkou bylo jen železářství a důlnictví (Alpinka, Pražská železářská společnost, Vítkovické železárny).

Za osmé, moderní, trvale udržitelný hospodářský růst byl podle výpočtů A. Kausela (1979) identifikován v Předlitavsku, tj. i v českých zemích, cca od 1825–30, přičemž byl v období 1830–70 naměřen průměrný roční přírůstek HDP 1,11 % a v období 1870–1913 2,16 %. Poslední propočty D. Gooda (Journal of Economic History, 1994) jsou o něco vyšší nežli dřívější odhady Kauselovy, ale hlavně jsou důležité proto, že Good se v návaznosti na svou předchozí syntézu *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914* (1984, německy 1986) pokusil rozlišit růst HDP v budoucích následnických státech habsburské říše, a to zpětně až k r. 1870. Podle těchto propočtů začala ekonomika habsburské říše od konce 19. století nabírat dokonce vyšší tempo růstu než většina evropských zemí (aniž by je byla s to do r. 1914 dohnat), a to hlavně díky vysokým přírůstkům HDP v okrajových zaostalých provinciích, které se tak začaly přibližovat úrovni vyspělejších západních regionů monarchie: v letech 1870–1910 rostl HDP na hlavu v habsburské říši v ročním průměru o 1,63 %, tedy stejně jako v Německu a rychleji než ve Velké Británii, Francii, Belgii a Itálii (okolo 1 %), přičemž v Předlitavsku jako celku činil růst 1,48 %, v celém Zalitavsku 2 %, v českých zemích 1,54 %, na Slovensku 1,85 % a na území pozdějšího Československa 1,59 %. Na tomto základě se mezi lety 1870–1910 výtěžek HDP na hlavu obyvatele v českých zemích téměř zdvojnásobil z 896 na 1634 \$ (v přepočtu na hodnoty r. 1980), což bylo jen o deset bodů méně než v alpských zemích, zato o 15 bodů více než v Zalitavsku. Spolu s Dolním Ra-

kouskem a Vídní se tak české země zařadily mezi hospodářsky nejpokročilejší země celé habsburské říše, s úrovní nepřliš vzdálenou od Německa. Nové ekonomické údaje tak mluví proti dlouho tradované tezi o „hospodářském selhání“ habsburské říše ještě před jejím vstupem do 1. světové války, která se opírá spíše o závěry ze sociálních a politických dějin, z její vojenské porážky, z hospodářského vyčerpání a rozpadu v r. 1918.

V Předlitavsku se jmenovitě alpské země a Čechy velmi blížily úrovni industrializačního procesu na evropském západě. Jejich podíl na evropském obyvatelstvu činil sice jen 5,5 %, ale na průmyslové produkci Evropy se podílely vcelku značnými 4,5 %. Tříprocentní hospodářský růst západní Evropy byl v těchto korunních zemích překročen roční průměrnou hodnotou 3,46 %.¹⁶ Zevrubný nástin stavu národního majetku, národního důchodu a hrubého národního produktu habsburské říše vcelku a v českých zemích zvláště najde čtenář v podrobné analýze příslušných agregátních ukazatelů, a to starších (Fellner, Gürtler, Waizner, Bibl) a nových (Kausel, Good, Bairoch), přehledně shrnuté ve studii Z. Jindry.¹⁷

Na stále diskutovanou otázku průmyslové revoluce navazuje ještě několik širších problémových okruhů celoevropského, ba světového hospodářského vývoje, jež od poslední čtvrtiny 19. století výrazně zasahují též české hospodářství. Jsou to dodnes diskutované otázky, uvozené známými pojmy „velká deprese“, „druhá průmyslová revoluce“ a „organizovaný kapitalismus“.

Velká deprese let 1873/96 je součástí širší problematiky hospodářských cyklů nebo přímo předmětem „historického konjunkturálního bádání“,¹⁸ jemuž se česká historická věda (s výjimkou dvou studií P. Horské-Vrbové a knihy V. Laciny o krizi 1929/34) bohužel soustavněji nevěnuje. Nástin hospodářských cyklů v Rakousku 1850–1914 podávají rakouští historikové H. Kernbauer a E. März v uvedeném sborníku. Samotná „velká deprese“ byla hospodářskými historiky dlouho posuzována pod vlivem knihy H. Rosenberga *Große Depression und Bismarckzeit* (1967). Rosenbergovo označení této doby se zdá být na první pohled oprávněné a výstižné: již současníci ji vnímali jako silnou depresi cen, úroků a podnikatelských zisků. Kdo ovšem začne blíže zkoumat statistické řady oněch let, snadno zjistí, že vídeňský burzovní krach 1873 (mimořádně: pojem „krach“ ve spojení se zahájením nejhlubší světové hospodářské krize 19. století ve Vídni byl poprvé použit pražskou žurnalistikou a přes vídeňský tisk pak vešel do obecných hospodářských dějin) měl

16 Rumpler, H., Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Wien 1997, s. 456–457.

17 Jindra, Z., Výchozí ekonomické pozice Československa. Odhad národního jmění, důchodu a hrubého národního produktu Rakouska-Uherska a českých zemí před 1. světovou válkou, in: Střední a východní Evropa v krizi XX. století. K 70. narozeninám Zd. Sládka, AUC Philosophica et historica 3–4, Studia historica XLII, Praha 1998, s. 183–204.

18 Schröder, W. H. – Spree, R. (Hg.), Historische Konjunkturforschung, Stuttgart 1980.

skutečně neobvykle dlouhodobé následky, vleklou se až do poloviny 90. let. Musíme si však uvědomit, že tato deprese znamenala daleko spíše propad hodnot než omezení objemu výroby ve vedoucích odvětvích průmyslu (s výjimkou let stagnace a recese, trvajících do 1878/79). O to více bylo výrobní redukci postiženo zemědělství, na které skoro současně dolehla velká agrární krize, způsobená zavalením trhů v západní a střední Evropě levným obilím a potravinami z Ameriky a Ruska. V českých zemích byli touto krizí kromě pěstitelů obilí postiženi v 80. letech též producenti řepného cukru. Nejnapadnějším rysem těchto let byla velká „cenová revoluce“, stojící v porovnání s konjunkturálními výkyvy v celém 19. století ve znamení nejpronikavější deflace. Proto se dnes při hodnocení těchto let spíše hovoří o „období velké deflace“. Každopádně však průmysl habsburské monarchie vyšel z tohoto dvacetiletého vývoje s ještě větším relativním zpožděním za Německem než dle stavu v r. 1873.

Zvláštní průběh konjunkturálních cyklů v letech 1873–96 postihuje však jen jednu stránku tehdejšího hospodářského vývoje. Z širšího hlediska byla poslední čtvrtina 19. století vyplněna obecnou krizí strukturálního přizpůsobení a přestavby celého hospodářského systému. Těžce zaplacené zkušenosti z krize a klesající rentabilita podnikání přiměly hospodářské měšťanstvo k zásadnímu obratu v řadě jiných otázek: (a) systémově k odvratu od klasického liberálního kapitalismu volné konkurence k jejímu omezování a regulaci v rámci tzv. organizovaného kapitalismu; (b) ve vnitřní hospodářské politice následuje příklon k většímu využívání státu, příp. až k jeho intervenci (např. ve válečném řízeném hospodářství 1914–1918); (c) v zahraniční ekonomické politice nastává ústup od svobodného obchodu k celnímu protekcionismu směrem dovnitř a ke kapitálové, příp. územní (koloniální) expanzi navenek; (d) ve vlastním podnikání směřovaly ozdravné kroky k racionalizaci výroby, k její koncentraci ve velkopodnicích a posléze k jejímu rajónování a kvótování v kartelech; (e) došlo k rozsáhlému nasazení nové techniky a technologie a k příklonu k progresivním novým výrobním oborům („druhá průmyslová revoluce“); (f) ve skladbě pracovních sil výrazně posiloval stav zaměstnanců s „bílými límečky“ (řídících pracovníků, inženýrů, laborantů a vědecko-výzkumných sil); (g) a všechno to si nakonec vynutilo též reorganizaci nejvyšších podnikových orgánů spolu s proměnou funkcí podnikatele („manažerská revoluce“); (h) současně narostla nebývalou měrou početnost průmyslového dělnictva a s ním se vynořila pro celou společnost akutní „sociální otázka“, k jejímuž řešení po svém se zorganizovaly masové dělnické politické strany a odbory; (ch) k organizaci svých stavovských zájmů přikročili též podnikatelé a majetné hospodářské kruhy, zčásti prostřednictvím politických stran, zčásti v profesních organizacích, jako byly v Rakousku a českých zemích OŽK a podnikatelská sdružení (Industriellen-Club, 1875; Central-Verband der Industriellen Österreichs, 1892; Bund österreichischer Industrieller,

1897; Verband österreichischer Banken und Bankiers, 1911; jakož i separátní národně české, např. Spolek českých průmyslníků textilních, 1902; Spolek továrníků a výrobců hospodářských strojů, 1910; Jednota průmyslníků pro Moravu a Slezsko, 1912; Svaz českých bank, 1917). Také ve zkoumání těchto podnikatelských sdružení zeje v naší historiografii mezera, náznakem jistého obratu je studie E. Kubů (2000).

Co ovšem z Rosenbergovy knihy o „velké depresi“ přetrvává, je jeho velmi výstižný popis velkých proměn ideového a politického klimatu, uskutečněných v poslední čtvrtině 19. století pod vlivem tehdejších hospodářských otřesů a transformací. Ohromný hospodářský otřes 70. let vyvolal v širokých vrstvách nejprve všeobecnou nedůvěru ke kapitálovým asociacím, jmenovitě k burze a bankám, antipatii vůči akciovým papírům, průmyslovým investicím a „svobodné hře hospodářských sil“ vůbec a posléze i ostrou agitaci proti „plutokratům“ německého a židovského původu. Tím ztratil půdu pod nohama i starý hospodářský a politický liberalismus, jež oba měly v monarchii beztak slabé a oddělené kořeny a měly také za sebou jen krátkou existenci. Krizí a depresí nejvíce postižené spodní a střední vrstvy se odvrátily od liberální filozofie individualismu a zásady „laissez-faire, laissez-passer“ a hledaly záchranu v kolektivistických řešeních, v masových stranách a ve státní intervenci. To se záhy projevilo v nových kategoriích myšlení a jednání: v růstu antisemitismu, nacionalismu, socialismu a konzervativismu. Toto antiliberální hnutí bylo v Rakousku ve svých projevech, heslech a cílech zvláště radikální, až extrémní. Už r. 1879 přivedlo k moci konzervativní vládu Taaffeho (1879–93), jež soustavně posilovala moc státu v hospodářství, přičemž na jedné straně spoutala podnikatelské aktivity vyššími daněmi a byrokratickými nařízeními, na druhé straně poskytla malým živnostníkům ochranu „proti hospodářské soutěži“ (revize živnostenských řádů 1883, 1885), rolnictvo podpořila družstevním zákonem a jinými opatřeními, pro dělnictvo zavedla sociální zákonodárství. V praxi tato politika konzervovala malovýrobní a řemeslnické podnikání (r. 1902 spadalo v Předlitavsku 96,6 % všech závodů a 55 % všech zaměstnaných do kategorie malých závodů a domácí výroby), bránila většímu hospodářskému růstu a uvolnila pole politickým silám, jež nakonec dopomohly monarchii ke zkáze. Není také náhodné, že národnostní třenice mezi českým a německým obyvatelstvem českých zemí se nejprudčeji rozhořely právě v 80. a 90. letech a že v té době doznal rozšíření ekonomický nacionalismus, a to jako bojový prostředek hlavně malého a středního podnikatelstva, nejvíce stíženého rostoucí konkurencí velkopodniků a velkovýroby; už méně byl ekonomický nacionalismus vyprovokován soupeřením velkopodniků, které se snadněji dokázaly dohodnout (např. v kartelových úmluvách).¹⁹

19 Srov. Jančík, D. – Kubů, E. (eds.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Praha 2011; Kubů, E. – Schultz, H. (Hg.),

„Druhá průmyslová revoluce“ je víceméně pomocným termínem, kterým se historikové snaží v kontinuálním procesu industrializace pojmenovat a souhrnně postihnout významné změny, jež se ohlásily (bez výrazného zlomu, ale v jistém komplexu) v technice, technologii a v sociálně ekonomické oblasti asi od 80. let 19. století a rozvíjely se přibližně do 30. let 20. století, kdy se též poprvé začalo s tímto termínem operovat (G. Friedmann, 1936). U nás se začala tímto fenoménem v 60. letech zevrubněji zabývat P. Horská-Vrbová, nejprve ve studiích o elektrizaci a výrobě spalovacích motorů, pak ve větší monografii.²⁰ J. Purš se pokusil ve svém schématu komplexní revoluce nahradit termín „druhá“ průmyslová revoluce termínem „technickovědecká revoluce“, ale uspěl s ním dočasně jen na domácí půdě a v marxistické historiografii. Stručně řečeno, tzv. druhá průmyslová revoluce se ve své podstatě zakládá na vyšším stupni koncentrace výroby ve velkopodnicích, na vyšší centralizaci kapitálu v akciových asociacích a na vyšším stupni dělby práce, jakož i na manažerské a byrokratické organizaci podnikání. Determinující pro její nástup a průběh byly převratné technické vynálezy, objevné technologické postupy a nové energetické zdroje, uplatňované z jedné části v nových vůdčích odvětvích průmyslu s vysokým dynamickým tempem růstu, v druhé části v podobě inovací také ve starších výrobních odvětvích. Všechny nové objevy a přínosy lze přehledně rozdělit do tří skupin: a) zavádění nových materiálů a nových způsobů hromadné výroby starých materiálů, b) prosazení vyššího stupně mechanizace a dělby práce a c) použití nových hybných či tepelných zdrojů elektřiny a ropy vedle tradiční energie, čerpané z vodního spádu, uhlí a páry. Všechny jsou popsány ve světovém kontextu v přehledu obecných dějin, v partii Z. Jindry a poté podrobně vylíčeny ve *Studii o technice v českých zemích*.²¹ Při posuzování technické stránky tzv. druhé průmyslové revoluce musíme mít na paměti, že na celkové zrychlení technického pokroku moderní doby měly vliv: (1) zkrácení časového rozpětí mezi objevem a jeho praktickým využitím, hlavně na účet tzv. inkubačního období, (2) těsnější sepětí vynálezců s vědou, jejich zrod v univerzitních nebo továrních laboratořích.

Byla-li základním stavebním materiálem v období klasické průmyslové revoluce železná litina, stala se materiálním základem „druhé“ průmyslové revoluce ocel. Nové postupy hromadné výroby plávkové oceli, jež zahájily „věk oceli“, byly představeny r. 1855 (besemerování), r. 1865 (martinování) a r. 1879 (tomasování). Jejich patentování sice většinou spadá do doby vrcholící první

Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive, Praha – Berlin 2004.

20 Horská-Vrbová, P., *Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce*, Praha 1965.

21 *Dějiny novověku*, sv. III. (za red. J. Charvátu), Praha 1973; Jílek, F. (ed.), *Studie o technice v českých zemích*, sv. 3–4, Praha 1985–1986.

průmyslové revoluce, ve skutečnosti však byly prakticky využity a rozšířeny až za druhé průmyslové revoluce. Do hospodářského vývoje českých zemí zasáhl mimořádným způsobem zejména Thomasův výrobní pochod, který aplikací zásadité (vápencové) vyzdívky v Bessemerově konvertoru umožňoval ve velkém využít dosud ladem ležící českou železnou rudu bohatou na fosfor (zvláště z nučického ložiska poblíž Kladna a z Dvora Králové). Tak přinesla 80. léta v rakouském hutnictví železa zásadní obrat nejen v modernizaci a ve vnitřní struktuře ocelářské výroby, nýbrž v markantní podobě také v jejím zeměpisném rozmístění a v rozsáhlém růstu výrobním – v přesunu jejího těžiště z alpských do českých zemí, jež měly navíc výhodu velkých ložisek koksovatelného uhlí.

Tato situace se záhy promítla do větší váhy těžkého průmyslu pracujícího v českých zemích, jmenovitě Pražské železářské společnosti oproti Alpine, ať už při koncentraci hutnictví a uzavírání kartelových dohod nebo při jednání s vládními úřady. Co do kapitálového vlastnictví zůstalo ovšem hornictví a železářství až do r. 1918 převážně v německých rukou.

Stejně tak nabyl v období druhé průmyslové revoluce rychle na významu chemický průmysl. V českých zemích byla v té době už silně rozvinuta výroba anorganických sloučenin (sody, kyseliny sírové aj.), reprezentovaná především Spolkem pro chemickou a hutní výrobu v Ústí n. L. (zal. 1856). Kromě toho, že se nyní také na tomto výrobním úseku zaváděly nové technologické postupy (např. Solvayův způsob velkovýroby sody, Knietsehův způsob výroby kyseliny dusičné) a vznikala chemická výroba neželezných kovů (hliníku), plastických hmot (celuloidu, galalitu, bakelitu) a syntetických vláken (umělé hedvábí, viskóza), začal se v českých zemích nesměle rozvíjet také průmysl organické chemie (dehtová barviva, umělé tuky), vystavený ovšem konkurenčnímu tlaku mnohem silnějšího barvířského průmyslu v Německu. Cestou nákupu cizích patentů pronikala strojová, před světovou válkou dokonce už poloautomatická či automatická výroba též do tradičního sklářství v českých zemích, speciálně do výroby lahví a tabulového a zrcadlového skla. Současně se začala modernizovat také výroba cihel, cementu a keramiky. Český kapitál byl však ve všech chemických oborech jen slabě zastoupen, v návaznosti na zemědělství se dokázal úspěšně uplatnit nejvíce snad jen ve výrobě umělých hnojiv. O to lépe si vedli Češi v cukrovarnickém průmyslu, který dosáhl v poslední třetině 19. století po technologické stránce i svým strojním vybavením skutečně špičkové úrovně, a lze jej proto považovat za přímo typický moderní průmysl, reprezentující národně českou techniku a podnikavost v období druhé průmyslové revoluce. Na moderní rozvoj cukrovarnictví se konstruováním a výrobou strojního zařízení pro celý potravinářský průmysl napojilo též několik ryze českých strojíren, jejichž stroje se jako jeden z mála českých výrobků s úspěchem též vyvážely. Na druhé straně strojírenství v českých zemích dlouho zaostávalo za světovým vývo-

jem ve výrobě kovoobráběcích strojů nebo pracovních strojů pro speciální obory, jako bylo papírenství, a stejně tak i v sériové výrobě přesných výrobků a přístrojů se zaměnitelnými součástmi (např. ruční palné zbraně). Naproti tomu si v letech druhé průmyslové revoluce, na podkladě tehdy probíhající elektrizace, vybudoval slušné a na cizím kapitálu nezávislé postavení český elektrotechnický průmysl v čele s Kolbenem a Křižíkem v Praze. Současně byly v českých zemích ještě před r. 1914 položeny základy v budoucnu velmi důležitých oborů, jako byla výroba turbín, spalovacích motorů, elektrických tramvají, automobilů, traktorů, a dokonce i leteckých motorů. Těžko také můžeme pominout ohromné výkony Škodových závodů v Plzni, jež se po r. 1890 rychle vypracovaly ve světově uznávaného výrobce dělostřeleckých zbraní.

„Organizovaný kapitalismus“²², pojem poprvé použitý R. Hilferdingem r. 1915, je nové stadium kapitalismu, jehož kontury se začaly rýsovat v posledních 20–25 letech 19. století a jehož konce nejsou zcela jisté. Jedni tvrdí, že končí v meziválečném období (za velké hospodářské krize), druzí se domnívají, že trvá dodnes. „Organizovaný kapitalismus“ vystřídal klasický kapitalismus, založený na bezuzdné konkurenci a výrobní anarchii, na osobě individuálního podnikatele a na liberální zásadě nevměšování státu do továrního podnikání; místo něj se transformoval vysoce koncentrovaný (velkovýrobní, velkopodnikový), vnitřně zbyrokratizovaný a neosobními, svazovými, stranickými a státními zájmy organizovaný systém, který sliboval být odolnější vůči krizovým, odbytovým a cenovým výkyvům a jenž si pořídil k prosazování skupinových zájmů v hospodářství, v sociální oblasti a v politice též mocné organizační nástroje (svazy podnikatelů, „pressure groups“, politické strany, odbory). Funkčnost tohoto systému zajišťují následující velké změny: (a) omezení volné hry tržních sil cestou koncentrace a centralizace velkého kapitálu (např. akcionováním personálních podniků, jejich pohlcováním nebo fúzováním, kartelováním a vřazováním do horizontálních a vertikálních koncernů); (b) těsnější kooperace a stmelení dříve oddělených forem průmyslového, obchodního a bankovního kapitálu; (c) oddělení vlastnictví kapitálu od řízení podniku, které je racionalizováno a obsazeno vedoucími profesionálními zaměstnanci – manažery, kteří se opírají o širokou skupinu středních a nižších zaměstnanců (inženýři, dílovedoucí, mistři) a využívají při řízení vědeckých poznatků (výzkumná oddělení a laboratoře) a také informací o zboží na pracovním trhu; (d) zprvu skoro neznatelná, ale postupně sílící proměna struktury zaměstnaných v sekundárním a terciárním sektoru hospodářství s významným sociálně politickým dopadem

22 Srov. Winkler, H. A. (Hg.), *Organisierter Kapitalismus. Voraussetzungen und Anfänge*, Göttingen 1974; Good, *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914*, s. 168 an., 180 an., 199 an.; Křížek, J., *Die Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit 1900–1914*, Praha 1964.

a s tím efektem, že počet zaměstnanců s „bílými límečky“ narůstá relativně rychleji nežli počet manuálních dělníků a v hospodářských statistikách nadproporcionálně přibývají na váze obchod, banky a další služby; (e) těsnější propojení sociálně ekonomické a státní sféry, které se projevilo v rostoucích legislativních a administrativních intervencích státu v ekonomické a sociální oblasti a současně v jisté ekonomizaci politiky na domácí scéně (celní a obchodní politika, sociální zákonodárství, živnostenská inspekce, státní zakázky, subvence, péče o infrastrukturu a školství, zřízení poradní Průmyslové rady při rakouském ministerstvu obchodu 1898, přímé podnikání státu ve výrobě zbraní, v dopravě aj.) a také v podpoře podnikatelů při expanzi do zahraničí, to vše s vyvrcholením ve státě a velkými korporacemi řízeném válečném hospodářství 1914–1918; (f) proměny v oblasti idejí, ideologií, médií a kolektivních mentalit.

Všechny uvedené strukturální změny jsou v podstatě obsaženy – v jiných formulacích a s ideologickým podtónem – také pod známým marxistickým konceptem „státně monopolistického kapitalismu“, který vznikl skoro ve stejné době jako koncept Hilferdingův, pod tlakem první světové války na přechodném vrcholu transformace starého kapitalismu v nový, tentokrát z dílny ultralevého sociálního demokrata, ruského bolševika V. I. Lenina (1917). Jeho koncept byl ovšem od začátku zatížen politickou motivací, spojenou s vizí proletářské revoluce a nastolení socialismu – proto také psal o novém stadiu kapitalismu jako o „posledním“ a „nejvyšším“. Na rozdíl od Hilferdinga, který z reformistických pozic považoval za možné, že se kapitalismus bude v souladu se sociálně demokratickými cíli transformovat evolučním způsobem a pod kontrolou demokratického státu (vznikne „hospodářská demokracie“), měl Leninův koncept polemicko-bojovou dimenzi a v této poloze byl též nastolen a desítky let praktikován v marxistickém dějepisectví. Pro jeho nepřijatelnost v západní historiografii mluví mimoto věčné vědecké protiargumenty. Úzké spojení mezi ekonomikou a politikou, pozorované od konce 19. století, je ve „státně monopolistickém kapitalismu“ pojímáno zjednodušeně a schematicky jako „splynutí“ moci monopolů s mocí státu v ucelený mechanismus, jehož účelem a funkcí je ovládnout celou společnost buď monopoly samými, nebo přinejmenším rozhodovat v jejich zájmu. Tento způsob myšlení ztěžuje historikovi posuzovat státní aparát či jeho části jako relativně svébytné články společnosti, vystupující proti partikulárním požadavkům různých skupin, budí zdání o jednotě kapitalistických zájmů na jedné straně a o kompaktnosti státních orgánů na druhé straně, nepřihlíží k rozporům a konfliktům mezi různými hospodářskými uskupeními a politickými zřeteli určenými rozhodnutími vlád a zabraňuje nakonec i historickému zkoumání úřednictva jako instituce a sociální skupiny.

Současně je třeba říci, že ani koncept „organizovaného kapitalismu“, renovovaný západoněmeckými historiky v 70. letech, západní historiky zcela

neuspokojuje. V četných diskuzích jsou proti němu vznášeny kritické výhrady a zdaleka není přijímán jednotně; anglosaská historiografie a ekonomie např. používá pro charakteristiku nového stadia raději pojem „korporativní kapitalismus“, ten však v sobě zahrnuje jen fenomén velkopodnikatelských struktur a má tendenci podceňovat rostoucí roli státu. Proto je nám spíše bližší pojem „organizovaného kapitalismu“, jehož formování se ve střední Evropě opírá o silné tradice absolutistického státu, velké byrokracie a pozůstávající vlivné aristokracie; díky tomu tu nabývá funkce intervenčního státu daleko většího a širšího vlivu než třeba ve Spojených státech amerických, jež feudalismus a absolutismus nikdy nepoznaly. Je možné dokonce říci, že v Německu a Rakousku-Uhersku „organizovaný kapitalismus“ napomohl zčásti přímo, zčásti nepřímo konzervovat autoritativní struktury ve státě, společnosti a hospodářství. V habsburské říši byla tato tendence navíc modifikována též snahou pomocí vyšších forem organizace kapitálu, podnikání a trhu překonat ekonomické zaostávání země za západem. Můžeme to pozorovat zejména na zformování „finančního kapitálu“, což je v Rakousku-Uhersku od 90. let proces zvláště viditelný, charakterizovaný navázáním velmi těsných kreditních, kapitálových a personálních svazků mezi průmyslovými podniky a bankami, kdy se banky kromě „regulérních“ obchodů intenzivně věnují dlouhodobým kreditům a investicím v průmyslu s větším rizikem než dříve, přeměňují personální podniky v akciové společnosti či zakládají nové podniky, vysílají své zástupce do jejich grémií, příp. se přímo podílejí na jejich kapitálu, začleňují je do svých průmyslových koncernů, někdy dokonce přebírají prodej jejich výrobků a nakonec se je snaží řídit prostřednictvím svých průmyslových oddělení, kartelových ústředí a syndikátních kanceláří. Tak sestával např. průmyslový koncern Živnobanky před r. 1914 z 36 průmyslových a dopravních podniků (u vídeňského Credit-Anstaltu to bylo skoro třikrát více). Tento systém vzal nakonec za své zhroucením vůdčí vídeňské banky Credit-Anstaltu r. 1931.²³

HLAVNÍ RYSY A HNACÍ SÍLY SOCIÁLNĚ EKONOMICKÉHO VÝVOJE ČESKÝCH ZEMÍ

Hospodářský vzestup českého národa vyrostl z velmi skromných základů, položených přibližně v polovině 19. století v návaznosti na jazykově kulturní a politickou národní emancipaci, postupoval však v příštích dvou generacích tak rychle a zešířoka, že můžeme na prahu 20. století už mluvit o vytvoření

23 Srov. blíže März, E., *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913–1923*, Wien 1981; Stiefel, D., *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise. Die Krise der Credit-Anstalt f. Handel u. Gewerbe 1931*, Frankfurt a. M. 1989, s. 82 an.

českého hospodářství, sahajícího od zemědělství a hornictví přes průmysl až k vlastnímu bankovnímu systému.²⁴ Pro habsburskou dvojmonarchii, spočívající od vyrovnání r. 1867 na nadvládě Němců a Maďarů, to byl fenomén osudového významu: Češi se vydatnou měrou zasloužili o to, že hospodářský růst monarchie nabyl trvale udržitelného rázu, a stali se vedle německých Raků navzdory všem překážkám druhým největším „průmyslovým národem“ v celé říši a jmenovitě v Předlitavsku. Které faktory k tomu přispěly?

Demografické poměry se vyvíjely pro české země vcelku příznivě.²⁵ V prvním století industrializace 1819–1913 se počet obyvatel českých zemí zdvojnásobil z 5 na více než 10 milionů, natalita postupně klesla na 27 promile a mortalita na 18,7 promile; ve vývoji natality nastal obrat přibližně od r. 1873, ve vývoji mortality k tomu došlo asi o dvacet let později. To znamená, že přechod k modernímu demografickému režimu značně pokročil, nicméně nebyl do zániku habsburské říše ještě dokončen; k tomu došlo až za první republiky okolo r. 1930.²⁶ Rychlý růst obyvatelstva přitom nebyl rovnoměrný: (1) Nejrychleji rostlo obyvatelstvo v průmyslově vyvinutých oblastech severních, středních a západních Čech, střední Moravy a Slezska, kde žily r. 1910 více než tři čtvrtiny všech obyvatel (oproti dvěma třetinám r. 1857). (2) Průvodním, pozoruhodným jevem tohoto vývoje byla jednak daleko větší hustota osídlení, např. v Čechách mezi 1800–1900 vzrůst počtu obyvatel/km² z 58 na 122, jednak významný pokrok urbanizace. Přitom byly v první fázi industrializace nejhustěji osídleny severočeské, převážně textilní a Němci obydlené oblasti okolo Liberce a Rumburka, kdežto později se pracovní síly přesouvaly daleko více do nových průmyslových center okolo Prahy a Brna, jakož i do uhelných revírů okolo Kladna, na Mostecko a Ostravsko. (3) Podle tzv. obcovací řeči žilo r. 1910 na území českých zemí více než 6 mil. Čechů a asi 3,5 mil. Němců; česká většina činila v Čechách cca 63 %, na Moravě skoro 72 %, jen ve Slezsku byli Češi v menšině. Češi vykazovali o něco vyšší populační přírůstek, díky tomu se jejich podíl na etnicko-jazykové skladbě českých zemí již od doby předbřeznové stále zvětšoval a podíl Němců klesal. (4) Pro český hospodářský vzestup bylo důležité, že staré textilní regiony v pohraničí, dějiště první fáze industrializace s převážně německým obyvatelstvem, rostly od poloviny 19. století populačně pomaleji nežli nové průmyslové regiony s technicky mladšími a pro druhou fázi industrializace klíčovými odvětvími potravinářského, strojírenského a těžkého průmyslu, které byly osídleny převážně Čechy. Tento trend se promítl i do výsledků sčítání národností a jejich členění podle příslušnosti k základním druhům povolání v Předlitavsku

24 Mommsen, H., Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat, Bd. 1, Wien 1963, s. 26.

25 Statistické podklady viz Šrb, V., 1000 let obyvatelstva českých zemí, Praha 2004.

26 Podrobně Kárníková, L., Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914, Praha 1965.

(1902): Čechy už nebylo možné označit za národ zemědělský jako před padesáti lety, zemědělství bylo sice u nich zastoupeno stále ještě čteněji (43 %) než průmysl sám o sobě (36,5 %), ale poměr se obrátí, připočteme-li k průmyslu příbuzné obory obchodu a dopravy (46 %). Čeští Němci byli nicméně díky podpoře vídeňské vlády v mnohem výhodnější pozici: počítali se k početně silnějšímu rakouskému Němectvu, v slabších chvílích vzhlíželi k Berlínu, dosáhli v průběhu industrializace daleko silnějšího ekonomického postavení a navíc měli oporu v mocenském aparátu státu, který byl centralisticky řízen převážně německými úředníky a v německém duchu.²⁷ Český národ se navzdory příznivému populačnímu a hospodářskému vývoji nalézal před r. 1914 v méněcenném postavení „národa bez státu“. Na rozdíl od jiných národů Předlitavska Češi neměli ve svém emancipačním úsilí ani oporu ve stejném hnutí v sousedních zemích, jaké mohli požívat např. Poláci nebo Jihoslované.

Novodobá sociální struktura české buržoazní společnosti se zformovala v 19. století pod vlivem kulturně-jazykové, politické a hospodářské emancipace českého národa, souběžně se zprůmyslněním českých zemí a s prosazením kapitalismu. Jako charakteristické znaky vzniku a složení moderní české společnosti je možné uvést:

Aristokracie představovala v hospodářsko-politickém ohledu navzdory své malé početnosti několika tisíc osob i nadále mocnou sociální skupinu.²⁸ Stric- to sensu to byla zemská šlechta, většinou národně indifferenční, vyznávající více „zemský (böhmisches) patriotismus“ než ryze české nebo německé národní cíle. Její vlivné postavení na špici společenské pyramidy vyplývalo podobně jako u pruského junkerstva z funkcí, tradičně držných jejími příslušníky ve státní správě, armádě a diplomacii, ve svém fundamentu však spočívalo na jejich obrovských (tisícihektarových) latifundiích, obhospodařovaných zčásti ve vlastní režii a často moderními kapitalistickými způsoby. Kromě toho vynikla tato šlechta více než kterákoli jiná ve středovýchodní Evropě svou brzkou a nemalou angažovaností v manufakturním a poté v továrním a finančním podnikání.²⁹ Zrušení roboty r. 1848 se nestalo pro někdejších 1912 panstev v českých zemích žádnou otřesnou událostí, spíše jim poskytlo řadu výhod, na prvním místě přeměnu mnoha robotníků v zemědělské nádeníky a získání 72,3 mil. zlatých za výkup z roboty. Tyto prostředky použila šlechta

27 Srov. Jindra, Z., Národnostní složení úřednictva centrálních úřadů v habsburské monarchii a v Předlitavsku k 1. lednu 1914, in: Pocta Zdeňku Kárníkovi. Sborník k 70. narozeninám, AUC Philosophica et historica, Studia historica LI, Praha 2003, s. 71–88.

28 Srov. Županič, J., Nová šlechta rakouského císařství, Praha 2006.

29 Viz kapitolu „Der Grundherr als Unternehmer“ in: Salz, A., Geschichte der Böhmisches Industrie in der Neuzeit, München 1913, s. 275 an.; Myška, M., Der Adel der böhmischen Länder. Seine wirtschaftliche Entwicklung, in: Reden-Dohna, A. von – Melville, R. (Hg.), Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780–1860, Stuttgart 1988, s. 169–189; Myška, M., Šlechta v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na prahu buržoazní éry, Časopis slezského muzea, 1987, série B, s. 46–65.

zčásti k modernizaci svých velkostatků, zčásti k investicím v průmyslu, železnicích a bankách či k finančním spekulacím. Ještě na závěr konjunktury 1867–1873 tak šlechta vlastnila např. 37 % všech závodů a ovládala 41 % veškeré produkce v železářství a stejně tak jí už z dřívějšíka (1841) patřilo 30 % všech dolů, těžících cca polovinu veškerého uhlí v českých zemích. I když mezitím vyklidila skoro všechny starší pozice v textilnictví, projevila nyní o to větší aktivitu v průmyslových odvětvích surovinově spojených se zemědělstvím (pivovary, lihovary, škrobárny, lisovny oleje, mlýny, sklárny, cihelny, pily). Silně se také angažovala v novém odvětví řepného cukrovarnictví: před krizí 1873 bylo v rukou šlechtických podnikatelů 32 % cukrovarů v Čechách, 24 % na Moravě a 30 % ve Slezsku. Kromě toho nesmíme ztratit ze zřetele, že vedle historické stavovské šlechty působilo v rakouském a českém hospodářství také mnoho čerstvě nobilitovaných továrníků, velkoobchodníků a bankéřů. Celkem vzato bylo angažmá české zemské šlechty v kapitalistickém podnikání daleko významnější, než mnozí historikové až dosud připouštěli. M. Myška (Časopis Slezského muzea, 1987) soudí, že pro řadu šlechtických rodin to už nebyl doplňkový výdělek k obdělávání půdy jako v 18. století, nýbrž v mnoha případech jejich hlavní a velmi výnosná hospodářská činnost, jíž se věnovaly až do konce habsburské říše.³⁰

Rolnictvo, sedláci a agrární buržoazie se stali v podmínkách vleklé industrializace nejsilnější sociální skupinou na venkově. Důležitou pozici v ní zaujali majitelé malých a středních hospodářství, jednak svou potencí, neboť např. v Čechách obhospodařovali (koncem 80. let) 43 % veškeré půdy, a jednak svou úlohou v procesu českého národního obrození. V tomto případě sehrálo velkou roli, že téměř všechny úrodné kraje v českých a moravských nížinách (s výjimkou ve většině německých okresů Žatec, Litoměřice, Znojmo, Mikulov) byly v rukou Čechů. Klíčový význam pro český hospodářský vzestup v 19. století měli zejména zámožní mlynáři a velcí sedláci, kteří nahromadili pozoruhodný majetek nejprve tržním pěstováním obilí a brambor, později též nových kulturních plodin, zvláště cukrovky, a na konci století i chovem dobytka. Velká část této vzestupující agrární buržoazie náležela svým původem a ještě více svým postojem k nejhrolivějším zastáncům české národní myšlenky. Není proto náhodné, že z jejich řad, jmenovitě z rodin vesnických mlynářů, pocházelo mnoho českých intelektuálů a vůdčích politiků (F. L. Rieger, J. Perner, A. P. Trojan, A. Strohbach aj.), kteří za revoluce 1848 formulovali první český politický program. Po zavedení konstitucionalismu a obecního volebního práva obsadili tito majetní čeští sedláci a řepaři důležité pozice

30 Zevrubný přehled poskytuje Tittel, I., *Schematismus und Statistik des Großgrundbesitzes und größerer Rustikalgüter im Königreich Böhmen*, Prag 1906; nejnovější přehled vztahu šlechta a podnikatelstvo přináší Popelka, P., *Zrod moderního podnikatelstva*. Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace, Ostrava 2011, s. 112 an.

v obecních a okresních zastupitelstvech, to znamená nejnižší stupně komunální správy.

Perspektivně rozhodující sociální skupinou se stalo *městské a průmyslové, v širším smyslu hospodářské měšťanstvo*. Rekrutovalo se z velké části z řad bohatých sedláků, hospodařících v Čechy obývaném zemědělském vnitrozemí Čech a Moravy, a z menší části z řad drobných obchodníků a řemeslníků, obývajících česká města nebo okrajové čtvrtě velkých německých měst. Tento genetický proces postupoval zprvu velmi pomalu, ve srovnání s obdobným vývojem česko-německého a rakousko-německého měšťanstva byl i po zahájení průmyslové revoluce stěží znatelný. „Až do r. 1848 neexistovalo žádné české hospodářské měšťanstvo, ani jednotliví Češi, kteří by mohli být označeni jako moderní průmysloví podnikatelé.“³¹ Český národ v podstatě dozrál k nejvyššímu a nejtěžšímu úkolu, jakým byla hospodářská emancipace a vytvoření vlastního podnikatelstva, teprve ve vrcholných dekádách industrializace. Vzhledem ke svému vesnickému, řemeslnickému a kramářskému, v podstatě malovýrobnímu původu si české měšťanstvo po dlouhou dobu také zachovalo pro ně charakteristické maloburžoazní rysy. Nicméně bylo vedeno institucionálními nesnázemi a zápolením se silnou německou konkurencí k tím větší podnikavosti, pílí a houževnatosti a posléze k neobyčejné dynamické průraznosti. Jen tak se tomuto měšťanstvu podařilo mobilizovat v krátké době potřebné investiční prostředky a nalézt ve svých řadách schopné a průrazné podnikatelské osobnosti. V selských dvorech a v městských řemeslnických dílnách pozvolna akumulovaný kapitál dospěl pak různými cestami, přímo i oklikou, k umístění v českém obchodu a průmyslu, např. věnem a odstupným pro mladší selské syny nebo prostřednictvím úsporných vkladů a kreditních služeb k tomu účelu zakládaných českých záložen a v neposlední řadě též přispěním svépomocných a družstevních organizací.

Počátky vzestupu českého průmyslového, obchodního a finančního měšťanstva s jeho vlastními hospodářsko-politickými zájmy a požadavky se ojedinele a postupně ve stále širší míře prolínají s krátkou periodou hospodářského liberalismu a vypětím industrializačního procesu v českých zemích mezi lety 1850–1885.³² Zda bude možné posunout tyto počátky už do doby předbreznové, ukáže až detailní sociologický průzkum *Historické encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska*, ale zdá se to více než pravděpodobné. Kolébkou českých podnikatelů byly především okresy obývané Čechy, nejznatelněji v Čechách, méně na Moravě a teprve později ve Slezsku, přičemž

31 Kořalka, J., Die Herausbildung des Wirtschaftsbürgertums in den böhmischen Ländern im 19. Jahrhundert, in: Heumos, P. (Hg.), Polen und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert. Politik und Gesellschaft im Vergleich, München 1997, s. 64.

32 Počátky a kořeny českého měšťanstva na venkově a ve městech líčí zevrubně málo doceněná kniha Stölzla, Ch., Die Ära Bach in Böhmen. Sozialgeschichtliche Studien zum Neoabsolutismus, München – Wien 1971.

připadla zvláštní role středočeské průmyslové oblasti a Praze jako centru českého národně politického hnutí. Pro investiční strategii kapitálově slabého českého hospodářského měšťanstva byla od začátku příznačná úzká finanční, surovinová a tržní vazba na zemědělství a na základě toho podnikatelská aktivita v návazném potravinářském průmyslu a v obslužném strojírenství (stroje pro cukrovary, pivovary, lihovary) nebo ve výrobě umělých hnojiv, kde se kalkulovalo s menší investiční náročností, s rychlejším obrátem kapitálu a jistým ziskem. Přiživit se na tom mohly též české stavební a speditérské firmy, jakož i komisionářský obchod s cukrem.

I když se dají najít v uvedené Historické encyklopedii podnikatelů i některé opačné příklady, přece jen můžeme v širším měřítku hovořit o nástupu první, pionýrské generace českých podnikatelů spíše až po r. 1850. Česko-němečtí či židovští podnikatelé typu Leitenbergerů, Liebigů nebo pražských Porgesů, kteří začali podnikat již v éře protoindustrializace a následné rané industrializace, mezi českým podnikatelstvem chybí. Tomu odpovídala i jejich daleko slabší kapitálová moc ve srovnání s potenci námeckého kapitálu v českých zemích. Poměrujeme-li tuto moc na závěr velké zakladatelské vlny r. 1873 (podle výše splaceného akciového kapitálu ve společnostech s českým, příp. česko-německým názvem), bylo v českých rukou soustředěno celkem 25 mil. zlatých akciového kapitálu ve 134 společnostech (bez bankovních), zatímco 135 německých společností (bez peněžních) vykazovalo v té době už 144 mil. zlatých splaceného akciového kapitálu. Tento nepoměr se podařilo české hospodářské buržoazii v příštích dekadách jen o něco málo snížit: do r. 1901 stoupl splacený kapitál českých akciových společností (bez peněžních) na 79 mil. zlatých, ale kapitál německých společností (bez peněžních) dosáhl 865 mil. zlatých.³³

Vedle toho postupoval velmi razantně vpřed národnostně český peněžní kapitál. Po poměrně krátkém zakladatelském období reprezentovaly na konci r. 1872 čtyři ryze české banky v čele s Živnostenskou bankou / Praha úhrnný akciový kapitál 8,4 mil. zlatých, k němuž můžeme připočíst asi polovinu kapitálu tzv. utrakvistických (smíšených česko-německých) bank, tj. 3,3 mil. zlatých. Proti těmto cca 12 mil. zlatých stálo tehdy devět bank českých Němců s kapitálem 27,2 mil. zlatých, který s připočtením poloviny kapitálu utrakvistických bank činil dohromady cca 30 mil. zlatých. Ale po pravdě dosáhla centralizace českého peněžního kapitálu už tehdy daleko vyššího stupně, neboť vedle několika málo akciových obchodních bank začalo v českých zemích už dříve působit několik set českých záložen. Ty sice pracovaly jen s drobným a rozptýleným kapitálem, ale dohromady vzato spravovaly odhadem dalších asi 80 mil. zlatých. Nejprudší nárůst zaznamenal pak český bankovní kapitál

33 Srov. Horská-Vrbová, P., K otázce vzniku české průmyslové buržoazie, ČsČH, 1962, roč. 10, čís. 2, s. 257–284.

v poslední zakladatelské vlně v letech 1907–13, kdy se mu dokonce podařilo předstihnout bankovní kapitál českých Němců; ten v r. 1914 zastupovalo 9 bank s akciovým kapitálem 124 mil. K, zatímco svébytnou českou bankovní soustavu představovalo celkem 13 bank s akciovým kapitálem 225 mil. K.³⁴ Praktické výsledky mimořádné expanzivní síly českého podnikatelstva a jeho kapitálu se dají dobře sledovat i na zastoupení obou národnostních skupin ve vedoucích grémiích pěti obchodních a živnostenských komor v Čechách. Při jejich založení na prahu 50. let je ovládali němečtí podnikatelé, živnostníci a obchodníci, v polovině 80. let získali Češi vedení už ve třech z nich – v pražské, plzeňské a českobudějovické OŽK.

Pro mladý český národ bylo mimoto velmi důležité mít co možná širokou vzdělanou elitu, jež se v moderní terminologii označuje jako *vzdělanecké měšťanstvo*. Proto sehrál v procesu národního obrození volný přístup ke školnímu vzdělání klíčovou úlohu. Jakmile se tedy v Rakousku prosadila všeobecná školní povinnost a výuka mohla být alespoň na národních školách prováděna v mateřském jazyce, dostali se Češi během jednoho století na špici nejvíce alfabetických národů habsburské říše, a v tomto ohledu předstihli dokonce i české Němce.

Naproti tomu museli vyvinout v druhé polovině 19. století mimořádné úsilí, aby prosadili výuku v mateřském jazyce také ve středním a vysokém školství. Zde Němci s nejvyšší státní podporou Čechy dlouho převyšovali. Jako milníky velké české osvětové a kulturní práce, zvláště co se týče výchovy odborníků pro české hospodářství, jmenujme: založení Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách (1833), otevření první průmyslové školy v Praze (1857), národní rozdělení pražské polytechniky (1868/69), podobné rozdělení pražské univerzity (1882) a zřízení Vysokého učení technického v Brně (1899). To všechno umožnilo vychovat stovky inženýrů, techniků a technologů, ekonomů a juristů, kteří velmi napomohli českému hospodářskému vzestupu, a to nejen svými znalostmi a organizačními schopnostmi, nýbrž i vytvořením odborného názvosloví.

Zvláštní sociální skupinu tvořila také *židovská minorita*. Početně byla celkem malá, ale v průběhu let vzrůstala: r. 1776 žilo v rakouských zemích (bez Uher) 206 655 Židů, při prvním sčítání lidu r. 1869 jich bylo napočítáno již 822 220 a do r. 1910 stoupl jejich počet na 1 313 687 osob. Jejich největší část sídlila v Haliči, Bukovině a Dolním Rakousku (Vídni), v českých zemích se nejvíce usadili v Čechách (1910: 85 826 osob), méně na Moravě a ve Slezsku. Ponejvíce žili ve městech, např. v Praze (1900: 18 986, 9,4 % obyvatel; v Brně tvořili 7,5 %, v Jihlavě 9,4 %, v Olomouci 7,7 %), vedle toho nejvíce v okresech Tábor, Čáslav, Plzeň, Znojmo a Uherské Hradiště. Většinou se asimilovali

34 Podrobně Vencovský – Jindra – Novotný, Dějiny bankovníctví v českých zemích.

s vůdčím národem: ve Slezsku se hlásili (1910) z 84 % k Němcům, stejně tak na Moravě (78 %), naproti tomu v Čechách jen ze 48 %. Souběžně s kulturně politickým a hospodářským vzestupem českého národa se Židé stále více přikláněli na českou stranu. Nejpozoruhodnější u židovského etnika je jeho neobyčejně silná účast na hospodářském podnikání: r. 1910 přináleželi Židé v Čechách a na Moravě podle svého sociálního postavení z 52 % k obchodu, finančnictví a dopravě, z 19 % k průmyslu a živnostem, z 25 % měli svobodná povolání či byli úředníky, pouze ze 3 % byli zaměstnání v zemědělství. Z největší části lze je přiřadit k buržoazně průmyslové střední vrstvě ve městech žijících „samostatných zaměstnanců“; bylo mezi nimi jen málo prostých dělníků a nádeníků, zato vyvíjeli velké úsilí získat vzdělání na vyšších odborných školách a na univerzitách.³⁵

Stranou nemůžeme nechat ani *dělnictvo*, a to už proto, že tvořilo v době industrializace rychle rostoucí vrstvu obyvatelstva v českých zemích; jejich podíl na populaci se udržel v letech 1857–1910 i přes všeobecný populační nárůst na stejné výši (cca 25 %). V r. 1910 to představovalo celkem 2,7 mil. osob (bez rodinných příslušníků). V téže době došlo uvnitř dělnictva k zásadnímu přesunu těžiště od zemědělských k průmyslovým dělníkům: počet prvních se zmenšil do r. 1910 na přibližně dvě třetiny stavu r. 1857, zatímco počet druhých vzrostl na trojnásobek. Současně se koncentroval velký počet dělnictva v několika málo průmyslových oblastech a zde ve velkopodnicích, jak to odpovídalo obecnému, v Předlitavsku velmi silnému trendu koncentrace podnikání; podle cenzu r. 1902 pracovalo v průmyslu v českých zemích z celkového počtu zaměstnaných již 39,5 % ve velkých továrnách (nad 100 zaměstnaných), mnohem více než v předlitavském průměru (30,4 %). To vedlo k závažným změnám také v národnostním ohledu: zatímco ve starých textilních regionech, jež udávaly tón první vlně industrializace do poloviny 19. století, ještě převažovalo německé dělnictvo, byli v nově vznikajících centrech potravinářského a těžkého průmyslu z největší části zaměstnání Češi, přičemž se v některých centrech s německým osídlením dokonce vytvářela česká majorita.³⁶

Souhrnem lze říci, že do přelomu století pokročila restrukturalizace sociální skladby v českých zemích již tak daleko, že Češi vytvořili sociálně

35 Dobrý přehled o postavení Židů v monarchii poskytuje Bihl, W., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. III/2, Wien 1980; o jejich velkém podílu na hospodářském životě viz Otruba, G., *Der Anteil der Juden am Wirtschaftsleben der böhmischen Länder seit dem Beginn der Industrialisierung*, in: Seibt, F. (Hg.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München – Wien 1983, s. 209–268, 323–351.

36 K počátečnímu postavení dělnictva viz Stölzl, *Die Ära Bach in Böhmen*; Purš, J., *The Situation of the Working Class in the Czech Lands in the Phase of the Expansion and Completion of the Industrial Revolution 1849–1873*, *Historica*, 1963, Vol. 6, s. 145–237; Bruckmüller, E., *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien 1985.

diferencovanou, moderní buržoazní společnost. Jako první slovanský národ v mnohonárodnostní habsburské říši vyrostli v západně orientovaný a kulturně vyspělý národ, který měl i v hospodářském životě monarchie větší váhu, než jak to odpovídalo jeho podílu na celkovém počtu obyvatel. Přesto neměli v ministerstvech a ve vedoucích hospodářských grémiích (např. v Rakousko-uherské bance, v konsorciu pro státní půjčky aj.) zastoupení, odpovídající jejich počtu a hospodářsko-politické pozici: z celkového počtu 6293 úředníků všech vídeňských ministerstev a centrálních institucí připadalo na Němce 4772 osob (76 %), naproti tomu na Čechy jen 653 osob (10,3 %) a zbytek na jiné národní příslušníky.³⁷ Existovaly-li v monarchii dvě národnostní kategorie – v sociálně ekonomické a mocenskopolitické rovině národnosti panující, příp. nevládnoucí a v oblasti práva, ústavy a správy národnosti privilegované, méně privilegované či neprivilegované – pak náleželi Češi ještě před r. 1914 spíše k druhé kategorii, třebaže se jejich sociálně ekonomická potence a význam v průběhu industrializace od základu změnila a pozvedly.

Zemědělská báze českého hospodářského vzestupu v 19. století byla připravena zásadními změnami, jež se postupně uskutečnily v průběhu agrární revoluce. Patřily mezi ně: (a) změna vlastnických vztahů a komercializace zemědělství v důsledku zrušení nevolnictví, roboty a provedení dalších reforem; (b) rozšíření trojhonného systému hospodaření a výrobní specializace na technické plodiny (cukrovka, brambory pro škrobárny a lihovary, ječmen a chmel k výrobě sladu a piva), většinou v úrodných, Čechy obývaných nížinách; (c) pronikání moderního nářadí a strojů do zemědělství, nejprve na statcích, záhy též v selských dvorech; (d) vznik a působení speciálních badatelských ústavů, odborných škol, časopisů a výstav a k tomu i zájmových organizací zemědělců. Všechny tyto změny vedly nakonec k rozšíření intenzivních forem v rostlinné a živočišné výrobě, k růstu její výnosnosti a užitkovosti, a tím i k širší a větší akumulaci agrárního kapitálu. Mimoto hledala formující se agrární buržoazie účinný prostředek, jak ještě rychleji mobilizovat a centralizovat roztržštěný a drobný agrární kapitál, a našla jej ve svépomocných družstvech, organizovaných jednak na poli venkovského úvěrnictví (záložny, kampeličky, raiffeisenky) a jednak při nákupu, odbytu a zpracování zemědělských produktů. Současně vznikaly badatelské zemědělské ústavy, odborné školy a časopisy, pořádaly se zemědělské výstavy. To všechno se nakonec promítlo do nárůstu zemědělské výroby, který byl přerušen jen velkou cukrovarnickou krizí v 80. letech, a vyústilo v nahromadění volného agrárního kapitálu, který různými cestami přišel k dobru mladému českému kapitálu v průmyslu a bankovníctví.

37 Podrobně Jindra, Z., Národnostní složení úřednictva.

Cesty české industrializace. Podle teorie A. Gerschenkrona³⁸ probíhá industrializace se všemi jejími účinky o to komplexněji a s tím větším vnitřním napětím, čím více je dotyčná země před zahájením průmyslové revoluce zaostalejší a v důsledku toho její „velký spurt“ průbojnější a komprimovanější. Z toho můžeme vyjít i v následující skice průmyslového rozmachu českých zemí v 19. století, který ovlivnilo hned několik jevů: (a) institucionální rámec pro kapitalistickou tržní ekonomiku se začal v rakouské říši vytvářet později, postupoval pomalu a s přerывy, zachováváje přitom spoustu přežitků feudalismu a absolutismu; (b) výrobně technický převrat v Rakousku a českých zemích začal ve srovnání s evropským severozápadem později, mohl však čerpat z jeho technických výtvarů a znalostí, dovážet odtud stroje, kapitál i odborníky nebo přilákat řadu cizích podnikatelů; (c) česká industrializace tak mohla probíhat v komprimovanější podobě a v kratší době a byla jevem spíše kontinuálním, bez zjevného „take-off“ a s výjimkou „gründerské horečky“ let 1867–73 také bez „velkého spurtu“; (d) česká industrializace je originálním příkladem regionálního průběhu průmyslové revoluce: moderní hospodářský růst, nastartovaný v monarchii přibližně deset let po skončení napoleonských válek, se prosadil v této zemi zcela nerovnoměrně, v západních částech říše dříve a důrazněji než v částech východních a jižních, konkrétně v českých zemích ve vybraných regionech, kde pro to byly nejprůhodnější podmínky. V případě českých zemí provázely a podporovaly tento vývoj následující faktory:

Za prvé, velká vlna evropské industrializace se spádem západ–východ zasáhla též české země a povznesla je během několika desetiletí, paralelně s emancipačním hnutím českého národa, v průmyslové jádro habsburské říše. I když v českých zemích sídlilo okolo r. 1880 37 % všech obyvatel Předlitavska, pracovalo už v té době v tamním průmyslu téměř 54 % všeho předlitavského dělnictva a cca 64 % koňských sil všech v něm užívaných parních strojů. Už od dob protoindustrializace tu vynikala výroba textilu, skla, porcelánu, papíru a hudebních nástrojů. Na sklonku 19. století k tomu přistoupila nová odvětví, charakteristická pro tzv. druhou průmyslovou revoluci, jmenovitě výroba oceli Thomasovým pochodem, výroba strojů, motorů, aut a dělostřeleckých zbraní, chemický a elektrotechnický průmysl. Ale i přes velký výkonnostní a kapacitní nárůst byl průmysl v českých zemích nadále dirigován z Vídně, zčásti administrativním způsobem v duchu monarchického centralismu a jednotné hospodářské politiky, zčásti prostřednictvím velkobank a akciových společností, usídlených v hlavním městě. Tak jak rostly potřeby investičního a provozního kapitálu a výroba se soustřeďovala ve velkopodnicích, průmysl českých zemí se dostával do područí Vídně také prostřednictvím

38 Viz Gerschenkron, A., Wirtschaftliche Rückständigkeit in historischer Perspektive, in: Wehler, H.-U. (Hg.), Geschichte und Ökonomie, Köln 1973, s. 121–139.

nenápadných moderních pák, jako byly kontokorentní bankovní účtování, poskytování bankovních půjček a převzetí akciového podílu v kreditovaném podniku. To bylo umožněno tím, že německorakouský kapitál si stále udržoval markantní převahu nad národnostně českým kapitálem, a to na základě svého objemu, delší tradice a zkušeností, kontaktů a vazeb s centrálními vládními úřady, jakož i svých vztahů s mezinárodním bankovním světem.

Za druhé, výrobně technický převrat v českých zemích, odehrávající se mezi třetí a devátou dekádu 19. století, nepostihl v tomto prostoru jednotný zemský národ a na této bázi jednoduše strukturované a podobně uvažující a jednající měšťanstvo. Tato revoluce transformovala a diferencovala ve sledu za sebou dva tu žijící a sídelně do sebe vklíněné národy Čechů a českých a rakouských Němců, přičemž jejich zámožné, střední a spodní vrstvy nebyly tímto procesem zasaženy stejným způsobem. Tak se na konci 19. století v českých zemích vytvořily dva různotvárné, do sebe dost uzavřené, současně nestejně silné a nestejně rozvinuté národohospodářské systémy s podnikatelskými vrstvami, jež spolu málokdy spolupracovaly, ale o to více spolu soupeřily o trhy a vliv na státní správu.

Za třetí, výrobně technický převrat zasáhl české (sudetské) Němce nejen časově dříve, nýbrž také v lepších výchozích pozicích nežli Čechy, jak to trefně vyjádřil německý bohemista G. Stökl: „Němce v držení všech hospodářských, společenských a politických výhod, opřené o stát, jehož fungování spočívalo na německých základech, s pozadím velkého národa [...] Čechy v nedostatku všech výhod, ve stavu selského poddanství, na pokraji národního zániku. V sociální pyramidě bylo sice možné nalézt všechny Němce nahoře, zato všechny Čechy dole.“³⁹

Za těchto okolností se uplatnil v českém hospodářském vývoji v 19. století faktor zaostalosti a k tomu i zvláštních metod k jejímu překonání, jak je formuloval A. Gerschenkron. Samostatné státy, nalézající se v podobné situaci, použily k tomu účelu prohibitivní obchodně politická opatření (např. v první polovině 19. století tzv. výchovný protekcionismus v Prusku, vystřídaný v Bismarckově říši expanzivním, tzv. kartelovým protekcionismem). Nebo bylo možné podpořit opožděný a slabě vyvinutý domácí průmysl přímo, např. cílenými daňovými úlevami, lukrativními státními zakázkami a speciálními zákony k podpoře průmyslu, jak to bylo praktikováno od sklonku 19. století v Uhrách. Český národ bez státu, politicky závislý na rakouské centrální moci, a mladý český kapitalismus musely v boji o vnitřní a zahraniční trhy, o vliv na státní správu, jakož i o své mezinárodní uznání volit jiné metody a prostředky.

39 Cit. dle Jaworski, R., *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*, Stuttgart 1977, s. 17.

Na prvním místě to byly prostředky politického a ekonomického nacionalismu. Bádání o národnostní otázce v habsburské říši se až donedávna soustřeďovalo spíše na její politické, ideové a kulturní aspekty, zatímco sociálně ekonomické kořeny a faktory národnostní rivality se podceňovaly a zanedbávaly.⁴⁰ I když v konfrontaci mezi Čechy a Němci se navenek dostaly do popředí spory o užívání jazyka ve styku s úřady (s vyvrcholením 1897/98 v bojích o Badeniho jazyková nařízení), v pozadí byly daleko citelnější různé projevy ekonomického nacionalismu, který nelze přisuzovat jen Čechům. Německý ekonomický nacionalismus se v široké míře uplatňoval zejména na kapitálovém trhu,⁴¹ nebyl však jen důsledkem potenciální převahy německého bankovního kapitálu, nýbrž měl i výrazný mocenský ráz, daný dominantním mocensko-politickým postavením rakouských a českých Němců ve státě. Z této pozice se českoněmeckému a rakouskému hospodářskému měšťanstvu jednoduše nabízela spousta možností jak své jinonárodní konkurenty diskriminovat. A právě na to začali čeští podnikatelé poukazovat už od 50. let 19. století (cenným pramenem, evidujícím jejich stížnosti, jsou zejména výroční zprávy OŽK, jež nebyly z tohoto hlediska dodnes zkoumány). To byla také živná půda pro vznik a růst českého ekonomického nacionalismu, který burcoval do boje se silnější německou konkurencí pod heslem „svůj k svému“,⁴² apeloval na nákup a prodej u českých obchodníků a podniků a žádal bojkot německého zboží, organizoval podnikání na bázi svépomoci a družstevnictví, podněcoval vytváření českých průmyslových škol a v neposlední řadě podporoval vznik a růst českého bankovníctví. Hnutí „svůj k svému“ mělo i svou německou variantu, ale obojí se u nás dočkalo historického zkoumání až v poslední době.⁴³ Ale i když bylo české hnutí publicisticky podporováno též univerzitními profesory (Albín Bráf aj.), zdá se, že nenalezlo ani v praktickém životě malých konzumentů, ani při rozhodování podnikatelů širší podporu. Nezdařem také skončily snahy českých politiků získat pro autarkické či separátní potřeby českého hospodářství peníze ze státního rozpočtu, příp. více otevřít českým kreditním potřebám Rakousko-uherskou banku (rozšířit kompetence její pražské pobočky a získat zastoupení v jejím řídicím grémiu).

40 Viz přehled o sociálně ekonomických aspektech národnostní otázky in: Matis, H., Österreichs Wirtschaft 1848–1913, Berlin 1972, s. 383–413. Z českého hlediska nejnověji Jančík, D. – Kubů, E. (eds.), Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945), Praha 2011.

41 Příklady uvádí Rudolph, R., Banking and Industrialization in Austria-Hungary. The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands 1873–1914, Cambridge – London – New York – Melbourne 1976.

42 Viz Bráf, A., Národohospodářské potřeby české, Praha 1904; týž, České a německé „svůj k svému“, 1909, in: Bráf, A., Život a dílo, sv. IV., Praha 1923, s. 168–210.

43 Jančík – Kubů, Nacionalismus zvaný hospodářský, tamtéž další literatura.

Za druhé, národně český kapitál narážel při svém tržním růstu na pozice, obsazené dříve se vyvinuvším a kapitálově silnějším kapitálem českých a rakouských Němců, proto začal brzy hledat východisko z této zúžené domácí báze v cílevědomé obchodní a kapitálové expanzi mimo české země, zejména do méně vyvinutých okrajových oblastí monarchie na východě a jihovýchodě, osídlených Slovany.⁴⁴

Za třetí, ve snaze o co možná rozsáhlou a rychlou mobilizaci kapitálu pokusily se české banky uplatnit v souběžně probíhajícím procesu diverzifikace celého bankovníctví též novou obchodní metodu, jež měla substituovat méně rozvinutý velkoobchod v Rakousku-Uhersku vůbec a v českém hospodářství zvláště. Touto novou metodou bylo zřizování vlastních *zbožních oddělení bank* za účelem prodeje masových konzumních artiklů, jako bylo uhlí a cukr, poté i jiného zboží. To zapadalo na jedné straně do systému středoevropského univerzálního bankovníctví, charakterizovaného úzkým sepětím mezi úvěrními ústavami a velkým průmyslem, ale na druhé straně bylo v očích německých finančních expertů přece jen považováno za vybočení z obecně uznávaných bankovních regulí. Komisionářský obchod se zbožím byl nicméně v Rakousku hojně praktikován přinejmenším už od 80. let, zvláště se mu dařilo v podmínkách tzv. organizovaného kapitalismu, kdy obchodní oddělení bank často fungovala jako zúčtovací místa a syndikátní byra kartelů. Přinášela bankám mimořádné velké zisky, proto si je tolik oblíbily i národně české banky, jež se tímto způsobem snažily vylepšit své pozice a dohnat zaostávání za vídeňskými bankami. Vrcholu dosáhla tato svérázná obchodní činnost za světové války a v prvních poválečných letech, když na trhu vládl nedostatek zboží a spotřebitelům bylo možné diktovat inflační ceny. V ČSR byl tento druh bankovních operací zakázán teprve bankovními zákony r. 1924.

Za čtvrté, pro český kapitál bylo rovněž velmi efektivní kombinovat starší obchodní metody s dvojitou účinnou formou expanze, a to z jedné části cestou centralizace kapitálu (spojováním malých kapitálů v akciových společnostech), z druhé části cestou koncentrace výroby, při současném nasazení moderní techniky a schopných inženýrů a manažerů v nově vznikajících, příp. ve starších, nyní mechanizovaných průmyslových odvětvích. Český podnikatelský kapitál uplatňoval tyto metody prostřednictvím investiční a kreditní činnosti zvláště v potravinářském průmyslu (cukrovarnictví, pivovarství, lihovarnictví) a s ním spojeném strojírenství, v kovovýrobě, v elektrotechnice a ve výrobě bot a konfekce.

44 O tom podrobněji Nečas, C., Na prahu české kapitálové expanze. Rozpínavost českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uherského imperialismu, UJEP, Spisy FF čís. 272, Brno 1987; též, Podnikání českých bank v cizině 1898–1918. Rozpínavost českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uherského imperialismu, MU, Spisy FF čís. 295, Brno 1993.

Za páté, snahy Čechů o vybudování vlastního národního hospodářství dosáhly vrcholu v založení a rozvoji svébytného, bez cizí kapitálové účasti fungujícího bankovního systému, který na svém počátku, nemaje po ruce dostatek volného kapitálu a opíraje se o nový spolčovací zákon, formoval se zčásti na podkladě svépomocné aktivity sedláků (peněžní družstva a záložny), zčásti na podkladě spořitelních úspor a peněz městských živnostníků. Právě z takových skrovných a rozptýlených prostředků vznikla r. 1868 první česká obchodní banka – Živnostenská banka v Praze.⁴⁵

Všechny výše uvedené faktory sehrály svou roli v českém továrním průmyslovém podnikání, jež se plně rozvinulo v druhé polovině 19. století. Skoro až do 50. let nemuseli brát Němci v Rakousku a v českých zemích hospodářskou emancipaci Čechů vůbec v patrnost. Ti zaujali v procesu moderní industrializace pozici relativně slabého a nezkušeného „opozdilce“. Počáteční fáze výrobně technického převratu před r. 1848 byla skutečně téměř veskrze německým dílem a jejím dějištěm byly hlavně nečeské sídelní oblasti. Často v návaznosti na starší rukodělnou, manufakturní výrobu odehrával se nástup tovární velkovýroby převážně v textilnictví, tradičně rozmístěném v kopcovitém a hornatém pohraničí (v Krušnohoří, Krkonoších a Orlických horách), na severní straně Českomoravské vysočiny, na severní Moravě a v severozápadním Slezsku, jakož i v okolí Brna, zčásti i v Praze, vesměs oblastech osídlených českými Němci. I když přírodní podmínky a domácí surovinová báze (ovčí vlna, kvalitní len) se z tradice více přikláněly k výrobě vlněného a lněného zboží, byl podobně jako v Anglii zahájen průmyslový převrat v textilnictví mechanizací přádelen importované bavlny. První přádelny toho druhu, vybavené anglickými stroji, uvedla do provozu 1796–99 ve Verneřicích, v Kosmonosech a Zákupcích německá podnikatelská rodina Leitenbergerů. Podobně dominovalo německé podnikání v zemském hutnictví železa, i když ne tak jednoznačně, jak ukazuje příklad moravské hutnické rodiny Homoláčů. Neplatí to však třeba o strojírenství, kde vůdčí roli prvních továrních podnikatelů, investorů a techniků převzali cizinci, Angličané, Belgičané, Francouzi, příp. přistěhovalci z Německa.⁴⁶

K překvapení současníků se čeští podnikatelé zapojili do industrializace českých zemí už ve vrcholných dekádách průmyslového převratu, mezi lety 1850–80, právě když role sudetoněmeckého textilnictví jako vůdčího továrního odvětví dosáhla svého zenitu a čeští podnikatelé se chopili příležitosti

45 Blíže viz Vencovský – Jindra – Novotný, Dějiny bankovníctví v českých zemích. K počátkům českého svépomocného hnutí viz Stölzl, Die Ära Bach in Böhmen, s. 92 an.; Hájek, J., Počátky a rozmach českého záloženského hnutí ve třetí čtvrtině 19. století, Hospodářské dějiny – Economic History, 1984, sv. 12, s. 265–320.

46 Srov. Myška, M., Rytířů průmyslové revoluce. Šest studií k dějinám podnikatelů v českých zemích, Ostrava 1997.

zapojit se do nově vznikajících odvětví, spojených s tzv. druhou průmyslovou revolucí.⁴⁷ To souvisí s výraznou změnou odvětvové struktury průmyslu českých zemí v druhé polovině 19. století, přičemž se hlavní trend dá vyjádřit relativními vztahy mezi průmyslem vyrábějícím spotřební zboží a výrobní prostředky. Podle výpočtů F. Dudka (stanovených aritmetickým průměrem z podílu jednotlivých odvětví na hrubé hodnotě výroby, na výkonnosti parních strojů a počtu zaměstnaných) činil tento poměr ve 40. letech 19. století zhruba 80:20, v 80. letech se posunul na 74:26 a v průmyslovém cenzu r. 1902 klesl již na 59:41.⁴⁸ Původně jednoznačná převaha spotřebního průmyslu se tak během šesti desetiletí zmenšila ze $\frac{4}{5}$ na necelé $\frac{3}{5}$, přičemž podíl těžkého průmyslu a kovovýroby významně stoupl teprve v posledních dvaceti letech 19. století. Z této strukturální analýzy také jasně vyplývá rozhodující a po dlouhou dobu se udržující pozice tří hlavních průmyslových odvětví v českých zemích: ve spotřebním průmyslu to bylo textilnictví a potravinářství, v průmyslu výrobních prostředků kovovýroba, přičemž jejich relativní význam odpovídá uvedenému pořadí. Ve srovnání s klasickým průběhem průmyslové revoluce od mechanizace textilního průmyslu k růstu těžby nerostů a jejich zpracování zaznamenáváme v případě českých zemí pozoruhodnou modifikaci, když se do tohoto procesu hned od začátku, tj. ještě v době předbrežnové, zapojilo potravinářství.

Přitom je zvláště zajímavé, jak se postupně měnila pozice potravinářství uvnitř spotřebního průmyslu. Zatímco ještě ve 40. letech v této branži jednoznačně dominovala textilní výroba, zmenšil se její podíl v celém průmyslu do 80. let na 33,6 % a v cenzu r. 1902 až na 24,75 %. Potravinářský průmysl, zpočátku ovládaný šlechtickými podnikateli, byl už ve 40. letech druhým největším odvětvím s podílem 8,25 % a do 80. let pod vedením měšťanských, z velké části českých podnikatelů stoupl až k podílu 25,35 %, ovšem v cenzu r. 1902 byl zatlačen kovovýrobou zpět k podílu 15,9 %. Zprvu na třetím místě figurující kovoprůmysl zaznamenal v průběhu 19. století neobyčejně strmý růst. Jeho podíl na celkové průmyslové produkci českých zemí vzrostl z původních 7 % na 10 % v 80. letech a posléze na 14,8 % r. 1902 (v prvním čs. cenzu 1930 již zaujal první místo!).

Zásadní strukturální proměna průmyslu měla nevyhnutelně neméně hluboké národohospodářské a sociálně ekonomické následky. Velmi výrazný vzestup uhelného a železářského průmyslu připravil půdu pro přechod ke koncentrované velkovýrobě, k dotvoření moderního kapitalismu a eo ipso k tzv. vysoké industrializaci českých zemí, podobné té, jakou od konce 19. sto-

47 Srov. Horská-Vrbová, P., Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce, Praha 1965; Brousek, K. M., Die Großindustrie Böhmens 1848–1918, München 1987.

48 Dudek, F., Vývoj struktury průmyslu v českých zemích za kapitalismu, Slezský sborník, 1988, roč. 86, s. 252–269.

letí prožívalo sousední Německo. Souběžně se začal rýsovat významný obrat také v majetkových poměrech ve prospěch národně českého kapitálu.

V protikladu ke staršímu textilnímu průmyslu probíhal daleko rychlejší růst montánního průmyslu a k tomu koncem století nastupujících technicky nových výrobních odvětví za zcela jiných podmínek a také s jinými sociálně ekonomickými konsekvencemi. Už z teritoriálního hlediska se uvedená odvětví rozvíjela v podstatě (s výjimkou Brna a okolí) vně klasických textilních regionů, v Čechy poměrně hustě osídleném vnitrozemí. Průlom parního pohonu v továrnách a v dopravě a k tomu též rostoucí spotřeba uhlí způsobily, že tyto průmysly nebyly už při volbě stanoviště výhradně odkázány na vodní pohon a na dodávky dřeva do pecí; rozhodující se pro ně staly spíše minerální zdroje surovin, levnější dopravní trasy a snadnější přístup na vnitřní a zahraniční trhy. To platilo zejména pro potravinářský průmysl, který se záhy stal vůdčím sektorem českého hospodářského vzestupu a hrál důležitou úlohu při utváření hrubého domácího produktu v Čechách (r. 1880 vytvářel např. celou třetinu hodnoty průmyslové výroby v Čechách). Tento průmysl vyrostl v úzkém napojení na prosperující české zemědělství, jež mu nejenom dodávalo suroviny, nýbrž bylo pro něj též významným zdrojem finanční akumulace a investic. Tím můžeme také vysvětlit, proč byl tento průmysl rozmístěn spíše ve venkovských okresech a proč byl odkázán na sezonní dělníky.

Od 60. let byla hlavním odvětvím zemědělského průmyslu výroba řepného cukru, vybudovaná z velké části Čechy a v převážné míře také ovládaná českým kapitálem. Ještě v 50. letech se opírala o poměrně malou surovinovou bázi a byla stejně jako v době předbřeznové svázána se šlechtickými latifundii; r. 1858 připadaly více než tři čtvrtiny veškeré osevné plochy cukrovky v Čechách na šlechtické pozemky, obdělávané ve vlastní režii s nimi spojenými cukrovary. V následujících patnácti letech zaznamenal cukrovarský průmysl enormní rozmach, který vedl současně k dalším podstatným změnám v tomto odvětví:

Za prvé, díky desetinásobnému zvětšení osevní plochy cukrovky v Čechách mezi lety 1858–73 získalo cukrovarství potřebnou surovinovou bázi pro svůj rozmach.

Za druhé, cukrovarská výroba se v těchto desetiletích z gruntu změnila zavedením četných technických a technologických vynálezů, strojů a parních kotlů, pocházejících od Čechů či Němců z českých zemí a vyznačujících dovršení výrobně technického převratu v tomto odvětví.

Za třetí, investiční kapitál potřebný pro tento nadějný průmysl byl z velké části mobilizován mezi drobnými českými měšťany na venkově a ve městech, zejména cestou svépomocného hnutí, záloženských úspor a akciových podílů. Tak si vydobyl cukrovarnický průmysl už na prahu 70. let první místo ve vznikajícím českém „národním průmyslu“. Vzhledem k nízkým mzdám a k rostoucí poptávce po cukru doma i v cizině mohl nejen docílit velkých

zisků, což významně posílilo tvorbu pohotového českého peněžního a investičního kapitálu, nýbrž dal také tomuto kapitálu (např. poptávkou sedláků pěstujících cukrovku po umělých hnojivech a cukrovarů po strojním zařízení) bezprostřední impulz k podnikání v jiných moderních odvětvích (chemie, umělá hnojiva, strojírna, elektrotechnika v Praze a ve středních Čechách). Byla to analogická role, jakou sehrál předtím při akumulaci sudetoněmeckého kapitálu textilní průmysl a ve stejné době moderní mlynářský průmysl v Uhrách při rozpínání maďarského kapitálu.

Za čtvrté, význam mladého, převážně českého cukrovarnického průmyslu lze vyčíst z rostoucího počtu cukrovarů ze 46 (1853) na 164 (1873), nárůstu jejich dělnictva na 40 143 (1873) oproti 18 663 (1864) a současně zdesateronásobení výroby cukru oproti stavu v polovině 50. let. Tato výroba byla s to bohatě pokrýt nejen vnitřní trh celé monarchie, nýbrž od r. 1864 pracovala ve velké míře též pro export. České země se v té době staly po Německu a Francii nejvýznamnějším producentem a exportérem řepného cukru v Evropě.⁴⁹

Vedle cukrovarnického průmyslu vznikla v českých zemích též jiná typická odvětví zemědělského průmyslu, jež se silně rozmohla opírajíce se o suroviny českého zemědělství: mlynářství, pivovarství, lihovarnictví a výroba sladu a škrobu. Z původně vedlejších provozů, přičleněných ke šlechtickým velkostatkům, se v průběhu průmyslové revoluce vyvinula samostatná průmyslová odvětví, jež přešla s pomocí parního pohonu, nových výrobních postupů a aparatur k tovární velkovýrobě. Také v těchto pro hospodářský vzestup českých zemí charakteristických průmyslových odvětvích byl ve stoupající míře silně zastoupen český kapitál.

Podobným způsobem se v souvislosti s postupující mechanizací zemědělství a na podkladě poptávky zemědělského průmyslu po strojním vybavení zrodil a rostl do šířky český strojírenský průmysl. Nebylo náhodné, že právě v 70. a 80. letech založili čeští podnikatelé v českých městech s velkým zemědělským zázemím (Přerov, Prostějov, Pečky, Brandýs n. L., Roudnice, Jičín) později známé továrny na zemědělské stroje (Kokora, Ježek, Jouza, Melichar, Pracner, Knotek aj.). I když je třeba dodat, že počátky strojírenského průmyslu v českých zemích (v Brně a okolí, v Liberci a okolí a na předměstích Prahy) sahají až do doby předbřeznové a nemají český podnikatelský původ. Tyto strojírny vyráběly zprvu pracovní stroje pro textilní průmysl a brzy též stabilní parní stroje pro pohon továren, vcelku však zůstal strojírenský průmysl českých zemí ještě po několik příštích desetiletí pod úrovní Dolních Rakous, kde se soustředila stavba lokomotiv, vagonů, pušek, munice aj. První strojírny u nás byly založeny a dlouho vedeny namnoze cizími mechaniky z Anglie, Skotska, Belgie, Francie a Německa, ale už uprostřed století se téměř polovina z nich nacházela v rukou podnikatelů z rakouských a českých zemí.

49 Srov. Dudek, F., Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do r. 1872, Praha 1979.

Brzy nato se mezi nimi objevili první čeští podnikatelé a manažeři (Vincenc Daněk, Emil Škoda aj.).⁵⁰

Akciové podnikání bylo pro formující se české hospodářské měšťanstvo od začátku mimořádně přitažlivé a důležité, protože mu umožňovalo naráz sdružovat skromné a rozptýlené finanční prostředky českých středních vrstev a kompenzovat tak svůj opožděný nástup. V době předbřeznové nemohlo být přirozeně o něčem takovém ještě ani řeči. V této první fázi akciového podnikání (do 1850) bylo v českých zemích založeno všeho všudy 8 akciových společností, z nich všechny německé. Na tomto stavu se mnoho nezměnilo ani v příštích letech: r. 1864 bylo v českých zemích registrováno teprve 19 akciových společností, mezi nimi např. Společnost buštěhradské dráhy (1852) a první německé akciové banky, Mährische Escomptebank (1862) a Böhmische Escomptebank (1863). Příhodnější podmínky pro akciové podnikání nastaly teprve po kodifikaci živnostenské svobody (1859) a vydání obchodního zákoníku (1862), jakož i spolčovacího zákona (1867), neboť v Rakousku byly akciové společnosti posuzovány jako spolky. Poté nastala u nás stejně jako v celém Rakousku „zakladatelská horečka“, v jejímž průběhu bylo do krachu na vídeňské burze (květen 1873) v českých zemích založeno 351 společností, ve zbývajícím Předlitavsku 429. Na první pohled to svědčilo o významném postavení českých zemí v rakouské ekonomice, ve skutečnosti byla už tehdy kapitálová moc výrazně kumulována ve Vídni a v německém Rakousku: z úhrnného akciového kapitálu 4146 mil. K připadalo na české země cca 500 mil. K, naproti tomu na vídeňské společnosti pětikrát větší kapitál 3405 mil. K. V průměru tehdy podnikala akciová společnost v českých zemích s kapitálem 1,42 mil. K, kdežto vídeňská s kapitálem 11,7 mil. K.⁵¹

Traumatický zážitek nejhlubší krize a následné nejdelší deprese 19. století se projevil nejen ve zhroucení mnoha akciových společností (do r. 1882 upadlo do konkurzu jen v českých zemích 188 a. s.), nýbrž zapůsobil deprimujícím dojmem na celý další vývoj akciového podnikání v monarchii, k čemuž nemálo přispěla i státní správa svým následným příkrým postojem k tomuto podnikání (akciový regulativ 1899, vysoké zdanění a. s.). Za těchto okolností dosáhl počet akciových společností v Předlitavsku teprve r. 1912 stejného počtu jako r. 1873, tj. sumy 780 společností, z nichž 330 působilo v českých zemích. V důsledku toho byl běžný způsob zaopatřování podnikového kapitálu silně zúžen a Rakousko tím zaostalo za jinými státy Evropy; v Německu

50 Srov. Vrbová, P., Hlavní otázky vzniku a vývoje českého strojírenství do r. 1918, Praha 1959; Smrček, O., Průmyslová revoluce ve strojírenství, Sborník historický, sv. 32, Praha 1985, s. 125–161.

51 Srov. Oberschall, A., Hundert Jahre Aktiengesellschaften in den Sudetenländern (1822–1937), Statistische Rundschau – Statistický obzor, 1944, roč. 25; Jindra, Z., Rozvoj akciového podnikání v Rakousku a v českých zemích do r. 1914, in: Myška, M. (ed.), Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu, Ostrava 1994, s. 108–119.

bylo tehdy pětkrát více průmyslových akciových společností než v Rakousku. Nadto byl svízelný vývoj akciového podnikání v této zemi provázen několika zvláštními jevy:

Za prvé, pro celkovou úroveň průmyslu v předválečném Rakousku a v českých zemích bylo příznačné, že mezi průmyslovými akciovými společnostmi zaujímal potravinářský průmysl, usedlý hlavně v českých zemích, první místo (34 %), spolu s ostatním spotřebním průmyslem dokonce dominoval s podílem 58,6 %, zatímco v těžkém průmyslu pracovala menší část akciových společností.

Za druhé, i když mnohé z velkých akciových společností provozovaly svou výrobu výhradně v českých zemích (např. Škodovy závody – Plzeň, ocelárna Poldi – Kladno aj.), přestěhovaly v průběhu doby svá ředitelství do Vídně, kde byla v bezprostředním kontaktu s rakouskoněmeckými velkobankami, jež je financovaly, jakož i s centrálními úřady, které jim poskytovaly informace a rozhodovaly o hospodářské politice.

Za třetí, v souvislosti s českou hospodářskou emancipací nás zajímá, jaké pozice zaujal národně český kapitál v celkové sumě rakouského akciového kapitálu. Rakouské statistiky či příručky (Compass) nám poskytují o národním zabarvení kapitálu jen nepřímé údaje, jež lze odvodit např. ze sídla společnosti, z personálního složení jejích grémií nebo také z údajů o registraci společnosti pod německým, českým nebo oboujazyčným názvem. Ale i kdybychom připočetli k českým firmám oboujazyčně registrované společnosti, nedospějeme ani v první zakladatelské epoše (do 1873), ani v druhé zakladatelské vlně od sklonku 19. století do světové války k výsledkům příznivým pro český kapitál. Podle tohoto měřítka pracovalo v průmyslu českých zemí r. 1874 celkem 128 čistě německých společností s nominálním kapitálem 252 mil. zlatých (z toho bylo splaceno cca 150 mil.) a na české straně 135 akciových společností s nominálním kapitálem cca 61 mil. zlatých, z nichž bylo splaceno asi 30 mil. To znamená, že české akciové společnosti, mezi nimi z velké části cukrovary, nahromadily v poměrně krátké době značný majetek, ten však tvořil v té době přibližně jen 1/5 splaceného německého akciového kapitálu.⁵²

Nový vzestup národně českého akciového kapitálu, který zaznamenáváme od 90. let, nebyl sice překotný, ale také ne neutěšený. Bolestné ztráty z velké krize a deprese 70. let nebyly sice ještě zcela vyrovnány, nemohlo být také řeči o netečnosti a bázlivosti českého kapitálu, ale co na něm stále ulpívalo coby pozůstatek opožděného nástupu a jisté vývojové zaostalosti, byla jeho trvalá roztržitost a rozdrobenost. Tak působilo počátkem r. 1901 v českých zemích v celém hospodářství 123 českých akciových společností s kapitálem cca 123,9 mil. K (s průměrem 1 mil. K na jednu společnost), jimž konkurovalo 155 německých akciových společností s kapitálem 918,6 mil. K (v průměru

52 Purš, J., Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce, Praha 1973, s. 451.

na jednu společnost kapitál 5,9 mil. K). Na jedné straně nebylo už možné expanzi českého akciového kapitálu jen tak pominout, zvláště ne v Čechách, kde působila většina českých společností (84), které již překročily úzké meze zemědělského průmyslu a zapustily kořeny také ve strojírenství, kovovýrobě, v chemii a elektrotechnice, ve výrobě porcelánu, skla a keramiky, jakož i v průmyslu kožedělném, papírenském a ve stavebnictví. Na druhé straně je nutno říci, že se distance mezi českým a německým průmyslovým kapitálem v českých zemích od 70. let postupně mírnila: r. 1874 činila jejich vzájemná relace 30:150 mil. zlatých neboli 1:5 ve prospěch německorakouského kapitálu a v r. 1901 se přeměnila v relaci 89:376 mil. K čili 1:4,2 ve prospěch německého kapitálu. Trvající převaha spojeného sudetoněmeckého a německorakouského kapitálu v českých zemích byla nadto v denním konkurenčním zápase zabezpečována zde zřízenými filiálkami vídeňských bank a posilována také nejednou zde působící říšskoněmeckou akciovou společností (např. Mannesmannröhrenwerke AG v Chomutově s kapitálem 34 mil. M, Dresdner-Duxer Kohlenverein s kapitálem 3,2 mil. M, Deutsch-österreichische Montangesellschaft s kapitálem 15 mil. M aj.).

Vznik a rozmach národně českého bankovníctví patřil vůbec k nejvýznamnějším fenoménům českého hospodářského rozvoje v 19. století, zasáhl však do něj teprve ve třetí čtvrtině století. V počáteční fázi industrializace před r. 1848 byl průmyslový kredit ještě v plenkách a peněžní obchody, orientované hlavně na státní půjčky, ovládali u nás i v ostatním Rakousku soukromí bankéři. Z nich zasluhují zmínku zejména dva pražští bankéři Lämel a Zdekauer, kteří ač rodem i řečí Němci dali při svém působení v Jednotě pro povzbuzení průmyslu v Čechách (zal. 1833) najevo jisté sympatie k českému národnímu hnutí a také později k němu zčásti inklinovali. Slabě rozvinuté peněžnictví té doby ještě zastupovalo několik málo spořitelen, ty však svým obchodním zaměřením neměly pro industrializaci země valný význam, navíc byly v rukou české zemské a německorakouské šlechty. Stejně pasivně se chovala k finančním potřebám podnikatelů v českých zemích Rakouská národní banka (zal. 1816). Nebylo to ostatně nutné, protože podnikatelské potřeby byly v té době zatím dosti skromné (továrny byly malé, byly většinou v rukou individuálních podnikatelů a převažující lehký spotřební průmysl nekladal vysoké nároky na investiční a provozní kapitál) a bylo možné je většinou uspokojit bez použití bankovních úvěrů: (a) z vlastních zisků (samofinancování), (b) půjčkami u rodinných příslušníků (rodinný kapitál), (c) dovozem základního či provozního kapitálu v případě cizozemských podnikatelů a (d) zainteresováním nebo přímou účastí šlechty na podnikání.

Teprve liberální éra, nový živnostenský řád (1859) a následná hospodářská konjunktura s většími kreditními požadavky vyvolaly první zakladatelskou vlnu moderních akciových bank v českých zemích. Ta se dostavila v případě sudetoněmeckých bank skoro s desetiletým zpožděním za vznikem prvních

obchodních bank ve Vídni a zhruba s patnáctiletým zpožděním v českém případě. Základy moderního bankovníctví v českých zemích byly tak položeny v 60. letech 19. století a jeho síť se od té doby rozvíjela dvojím směrem: první byl nesen u nás stále silnými zemědělskými zájmy a staral se o poskytování dlouhodobých úvěrů prostřednictvím hypotečních bank (podle vzoru francouzské *Crédit foncier*, 1852), druhý více odpovídal krátkodobým kreditním potřebám rostoucího průmyslu, obchodu a dopravy a vedl ke vzniku mobilního a univerzálního typu obchodních bank (podle vzoru pařížské *Crédit mobilier*, 1852). První hypoteční banky, zřizované u nás na veřejnoprávní bázi s garancí a pod dozorem korunní země, vznikly v Praze (1864), v Opavě (1869) a v Brně (1876), utrpěly však těžké ztráty za krize a deprese 70. let a ztratily v příštím období značně na významu pod vlivem vznikajících zemských bank, jež se ujaly především úvěru železničního, komunálního a melioračního, z nich na prvním místě Zemská banka království českého v Praze (1890). S výjimkou posledně uvedeného ústavu nedosáhli Češi ve veřejnoprávním typu bank žádných výrazných pozic.

Rovněž počátky mobilně obchodního bankovníctví v Praze nejsou české, nýbrž vážou se úzce na mocnější a starší centrum ve Vídni: prvotním reprezentantem moderního bankovníctví na pražském finančním trhu byla filiálka vídeňské banky *Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe*, otevřená r. 1857. Ani následující první obchodní banky v českých zemích z let 1862–64 (eskontní banky v Brně, Praze a Varnsdorfu) neměly český původ. Teprve na počátku konjunktury 1867–73 přikročil český kapitál ke zřízení prvních obchodních bank, a to s několika zvláštnostmi: (a) ve srovnání s desítkami let trvajícím opožděním v průmyslové sféře tentokrát s daleko menším časovým odstupem za ústavy založenými Němci, (b) na rozdíl od vídeňských a sudetoněmeckých bank bez velkorysé podpory státu a bez příspěví či účasti zahraničního kapitálu, soukromých bankovních domů a šlechty, (c) na kapitálové bázi shromážděné v maloživnostenském podnikání a svépomocnými prostředky v záložnách a družstvech na českém venkově a v českých maloměstech. Vytvořením samostatného českého bankovníctví byly tehdy položeny základy významného charakteristického rysu rakouské bankovní soustavy – její různorodé národnostní zabarvení jako ekonomický odraz mnohonárodnostního složení habsburské monarchie.

Německé měšťanstvo v Rakousku a českých zemích vycházelo z příhodnějších podmínek, neboť na prahu 50. let už mělo k dispozici tolik kapitálu, že mohlo (s účastí bankéřů, zvláště Rothschilda, a mnoha šlechticů) upsat na základní kapitál prvních bank miliony zlatých. Národně české bankovníctví muselo být naproti tomu vybudováno krok za krokem zdola na drobném a rozptýleném počátečním kapitálu. Německé banky v Rakousku a u nás měly za úkol posloužit úvěrem už rozvinutému německému průmyslu, obchodu, železnicím a velkým pozemkovým (šlechtickým) vlastníkům, kdežto Češi